

**Αναβολή, αναπλήρωση και τελική ατεκνία, τρία αναδυόμενα
φαινόμενα στην εξέλιξη της -προ της κρίσης- γονιμότητας στην
Ελλάδα: μια πρώτη προσέγγιση**

Παύλος Μπαλτάς

Βόλος, 2013, n°10

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: Ηράκλειτος II . Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

**Αναβολή, αναπλήρωση και τελική ατεκνία, τρία αναδυόμενα
φαινόμενα στην εξέλιξη της -προ της κρίσης- γονιμότητας στην
Ελλάδα: μια πρώτη προσέγγιση**

Παύλος Μπαλτάς*

Βόλος, 2013, n° 10

* Υποψήφιος Διδάκτωρ (ΕΔΚΑ-Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας/Université Bordeaux IV)

Αναβολή, αναπλήρωση και τελική ατεκνία, τρία αναδυόμενα φαινόμενα στην εξέλιξη της -προ της κρίσης- γονιμότητας στην Ελλάδα: μια πρώτη προσέγγιση

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο την ανάλυση ενός εκ των τριών δημογραφικών φαινομένων που καθορίζουν την εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού - αυτού της γονιμότητας - με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία και μέσω της ανάλυσης των διαθέσιμων στοιχείων από το 1960 έως σήμερα, δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στα αναδυόμενα φαινόμενα των τελευταίων 30 ετών (δηλαδή στην αναβολή των γεννήσεων -και ειδικότερα αυτής του πρώτου παιδιού-, στη μερική αναπλήρωσή τους και στην αύξηση της τελικής ατεκνίας των νεότερων γενεών). Η παρούσα μελέτη στοχεύει επομένως να δώσει μια πρώτη απάντηση στα ακόλουθα τρία ερωτήματα:

α) Η πλήρης αναπλήρωση των αναβληθέντων γεννήσεων θα επιτευχθεί, και, αν όχι, ποιό είναι το ποσοστό μείωσης της τελικής γονιμότητας (δηλαδή της γονιμότητας των γενεών);

β) Πως επηρεάζει αυτό το άτυπο παιχνίδι με τον χρόνο (η αναβολή της γέννησης και η αύξηση της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία) την τελική ατεκνία των γενεών;

γ) Ποιο είναι το οικογενειακό πρότυπο (αριθμός δηλ. παιδιών) όπως αυτό προκύπτει από τις πιθανότητες διεύρυνσης της οικογένειας και τι έχει αλλάξει στο πέρασμα του χρόνου;

Για να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα εξετάζουμε την εξέλιξη τόσο της συγχρονικής όσο και της διαγενεακής γονιμότητας, κατά βιολογική τάξη έλευσης της γέννησης.

Postponement replacement and childlessness, three emergent phenomena in the evolution of fertility in Greece: a first approach.

ABSTRACT

The proposed research aims at analyzing one of the three components that determine the evolution of the Greek population – fertility-. Based on existing literature and through analysis of the available data from 1960 to today. By placing more emphasis on emergent phenomena of the past 30 years (Postponement, replacement, childlessness). The purpose of this paper is to answer the following questions:

a) If the attempt replacement of the postponement births will be successful and if not, what is the percentage of reduction on the Completed Cohort Fertility?

b) How does this affect the childlessness in female generations?

c) What is the family model (ie, number of children) as it emerges from the parity progression ratios and what has changed over the time?

To answer the above questions we examine the evolution both of period and cohort fertility by birth order.

Λέξεις κλειδιά: Συγχρονική Γονιμότητα, Διαγενεακή Γονιμότητα, γονιμότητα κατά βιολογική τάξη γέννησης, Πιθανότητες διεύρυνσης της οικογένειας, αναβολή και αναπλήρωση των γεννήσεων, τελική ατεκνία

Key words: Period Fertility, Cohort Fertility, Birth order, parity progression ratios, birth postponement, childlessness.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή.....	9
1. Οι γεννήσεις σε απόλυτους αριθμούς και η εξέλιξη του Αδρού Δείκτη Γεννητικότητας ...	11
2. Η συγχρονική ανάλυση της γονιμότητας	13
2.1 Ο Συγχρονικός Δείκτης Γονιμότητας και η μέση ηλικία στην τεκνογονία.....	13
2.2 Οι ειδικοί κατά ηλικία συγχρονικοί συντελεστές γονιμότητας.....	15
3. Η ανάλυση της γονιμότητας των γενεών (διαγενεακή ανάλυση).....	19
3.1 Τελική Γονιμότητα και μέση ηλικία στην τεκνογονία των γενεών.....	19
3.2 Ειδικοί κατά ηλικία συντελεστές γονιμότητας στις γενεές.....	22
3.3 Το φαινόμενο της αναπλήρωσης των γεννήσεων στην Ελλάδα	24
4. Γονιμότητα κατά βιολογική τάξη έλευσης των παιδιών	27
5. Ο Συγχρονικός Δείκτης Γονιμότητας (ΣΔΓ) και η μέση ηλικία στην τεκνογονία κατά βιολογική τάξη γέννησης των παιδιών	30
6. Διαγενεακή ανάλυση της γονιμότητας κατά βιολογική τάξη έλευσης των παιδιών.....	33
7. Το αναδυόμενο φαινόμενο της αυξανόμενης τελικής ατεκνίας των γενεών και οι μεταβολές των πιθανότητων διεύρυνσης της οικογένειας σε αυτές.....	36
8. Συμπεράσματα	39
Βιβλιογραφία	40

Εισαγωγή

Η γονιμότητα αποτελεί ένα μια από τις τρεις δημογραφικές συνιστώσες¹ που διαμορφώνουν τη δομή και τη δυναμική ενός πληθυσμού. Στη χώρα μας, η συμβολή της στην μεταπολεμική αύξηση του πληθυσμού υπήρξε καθοριστική, ενώ ταυτόχρονα τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες οι διακυμάνσεις της απετέλεσαν πεδίο έντονων αντιπαράθεσεων, προβληματισμού και ανησυχίας, σε πολιτικό², επιστημονικό³ και δημοσιογραφικό επίπεδο⁴.

Σκοπός της παρούσας εργασίας⁵ δεν είναι η ηθικολογική προσέγγιση του θέματος αλλά η προσπάθεια μέσω της δημογραφικής ανάλυσης της ερμηνείας των διακυμάνσεων της γονιμότητας από το 1956 έως και το 2011 και ειδικότερα, των πλέον πρόσφατων αλλαγών. Η συρρίκνωση της συγχρονικής γονιμότητας μετά το 1980 ακολουθήθηκε από μια αύξηση την τελευταία δεκαετία επιβεβαιώνοντας όσους απέδωσαν την πτώση των δεικτών γονιμότητας και την σχετική σταθεροποίησή τους σε χαμηλά επίπεδα στην περίοδο 1981-2000 κυρίως στην αλλαγή του ημερολογίου του φαινομένου (αύξηση του μέσου όρου ηλικίας στην γέννηση των παιδιών) και δευτερευόντως μόνον στη μείωση της έντασής της (δηλ. στην μείωση του τελικού αριθμού παιδιών των γεννηθέντων από το 1955 έως το 1975 γυναικών).

Επιπρόσθετα η εργασία αυτή στοχεύει εκτός του να περιγράψει την έως τώρα λίγο έως πολύ γνωστή εξέλιξη που ακολούθησε η γονιμότητα στην Ελλάδα από το 1956 έως το 2011 να απαντήσει και στα ακόλουθα ερωτήματα:

α) Είναι δυνατόν να επιτευχθεί η πλήρης αναπλήρωση των αναβληθέντων γεννήσεων στις νεότερες γενεές και αν όχι, κατά πόσο θα μειωθεί η τελική τους γονιμότητα;

β) Πως επηρεάζει αυτό το άτυπο παιχνίδι με τον χρόνο (η αναβολή της γέννησης και η αύξηση της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία) την τελική ατεκνία των γενεών που γεννήθηκαν μετά το 1965;

γ) Ποιο είναι το οικογενειακό πρότυπο (αριθμός δηλ. παιδιών) όπως αυτό προκύπτει από τις πιθανότητες διεύρυνσης της οικογένειας και τι έχει αλλάξει στο πέρασμα του χρόνου.

Για να απαντήσουμε στα προαναφερθέντα ερωτήματα θα εξετάσουμε αρχικά την εξέλιξη της ολικής γονιμότητας τόσο σε συγχρονικό όσο και σε διαγενεακό επίπεδο και εν συνεχεία την γονιμότητα κατά βιολογική τάξη έλευσης των παιδιών.

¹ Τα άλλα δύο είναι η θνησιμότητα και η μετανάστευση.

² Βουλή των Ελλήνων, διάφορα έτη.

³ Βλ. ενδεικτικά Κοτζαμάνης, Β. (1988α,β), Κοτζαμάνης, Β. (1994^α), Κοτζαμάνης, Β. (1994^β), Κοτζαμάνης, Β. (2009β), Πολύζος, Ν. (1981 και 1985), Συμεωνίδου, Χ. (1993), Τζιαφέτας, Γ. (1990), Δρεττάκης, Μ. (1996), Ακαδημία Αθηνών (1990), ΑΣΠΕ (1988), Παπαδάκης, Μ. (1979).

⁴ Βλ. ενδεικτικά, Τσαρουχάς, Κ. (1995), Πετραλία, Φ. (1995), Γκίοκας, Μ. (1994), Τζιαφέτας, Γ. (1988), Φίλιας, Β. (1985), Ψαρουδάκης, Ν. (1995 και 2000)

⁵ Τα δεδομένα που χρησιμοποιήσαμε καθώς και η μεθοδολογία ανάλυσης προήλθαν από τη βάση δεδομένων του Παρατηρητηρίου Ευρωπαϊκής Δημογραφίας (Observatoire Démographique Européen-ODE) του Εθνικού Ινστιτούτου Δημογραφικών Ερευνών της Γαλλίας (Institut National d'Etudes Démographiques-INED) που έχει παραχωρηθεί στο Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ, <http://www.demography-lab.prd.uth.gr/About-gr.asp>) του Παν. Θεσσαλίας. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την μεθοδολογία βλ. Calot G., Sardon J.P. (2004).

1. Οι γεννήσεις σε απόλυτους αριθμούς και η εξέλιξη του Αδρού Δείκτη Γεννητικότητας⁶

Από την λήξη του εμφυλίου πολέμου (1949) και μέχρι το 1967⁷, ο αριθμός των γεννήσεων (**Γράφημα 1**) θα κυμανθεί σε υψηλά επίπεδα. Συγκεκριμένα το 1949 οι γεννήσεις ήταν 139.108, την αμέσως επόμενη χρονιά (την πρώτη μετά από μια σχεδόν δεκαετία εμπόλεμης κατάστασης) θα ανέλθουν τις 151.134 και τα επόμενα 17 χρόνια θα παραμείνουν γύρω από τις 150.000 με 155.000 για να καταγράψουν το 1967, την υψηλότερη τιμή (162.839). Την επταετία που θα ακολουθήσει η τάση είναι πτωτική (1973= 137.526)⁸ ενώ την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο ο αριθμός τους θα γνωρίσει αύξηση (1974= 144.069, 1980 =148.134). Την επόμενη όμως χρονιά θα ξεκινήσει μια πρώτη δεκαετής περίοδος ταχύτατης μείωσής τους (101.167 το 1989, - 32% σε σχέση με το 1980) ακολουθούμενη από μια δεκαετία σχετικής σταθεροποίησής τους σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (γύρω από τις 1000.000 ετησίως) παρόλο το ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα από τις πρώην χώρες του Ανατολικού μπλοκ⁹. Τέλος, την πρώτη δεκαετία της νέας χιλιετίας οι γεννήσεις θα έχουν αυξητική τάση (118.302 το 2008, + 17,5% σε σχέση με το 1999)¹⁰, τάση που φαίνεται να ανακόπτεται εν συνεχεία καθώς το 2009 θα διατηρηθούν στα ίδια επίπεδα (117.993) ενώ από το 2010 και εντεύθεν θα ξεκινήσει η σταδιακή μείωσή τους για να φτάσουν το 2012 τις 100.371 (μείωση κατά 14,9% σε μια τριετία).

Αντίστοιχη πορεία με τις γεννήσεις θα καταγράψει προφανώς και ο *Αδρός Δείκτης Γεννητικότητας* (ΑΔΓ) – **Γράφημα 1-**. Απόλυτοι αριθμοί όμως και αδροί δείκτες δεν μπορούν να μας δώσουν απαντήσεις στα ερωτήματα που θέσαμε λόγω της άμεσης εξάρτησής τους και του επηρεασμού τους από τις μεταβολές των πληθυσμιακών δομών. Οφείλουμε ως εκ τούτου, για να απαντήσουμε στα τεθέντα ερωτήματα, να προχωρήσουμε σε μια πιο εξειδικευμένη ανάλυση της γονιμότητας, ανάλυση, καταρχάς με βάση τους συντελεστές ανά ηλικία και τους συγχρονικούς και διαγενεακούς δείκτες και εν συνεχεία εξετάζοντας την γονιμότητα κατά βιολογική τάξη έλευσης των παιδιών.

⁶ Ο λόγος των γεννήσεων ζώντων τέκνων στη διάρκεια ενός ημερολογιακού έτους προς το μέσο πληθυσμό του ιδίου έτους και, γενικότερα, ο λόγος των ζώντων γεννήσεων μιας περιόδου προς το μέσο πληθυσμό της ίδιας περιόδου. Επομένως, ο αναλογών αριθμός ζώντων γεννήσεων σε μια χωρική ενότητα στη διάρκεια ενός έτους ή μιας περιόδου επί 1.000 κατοίκων της ίδιας χωρικής ενότητας. (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>)

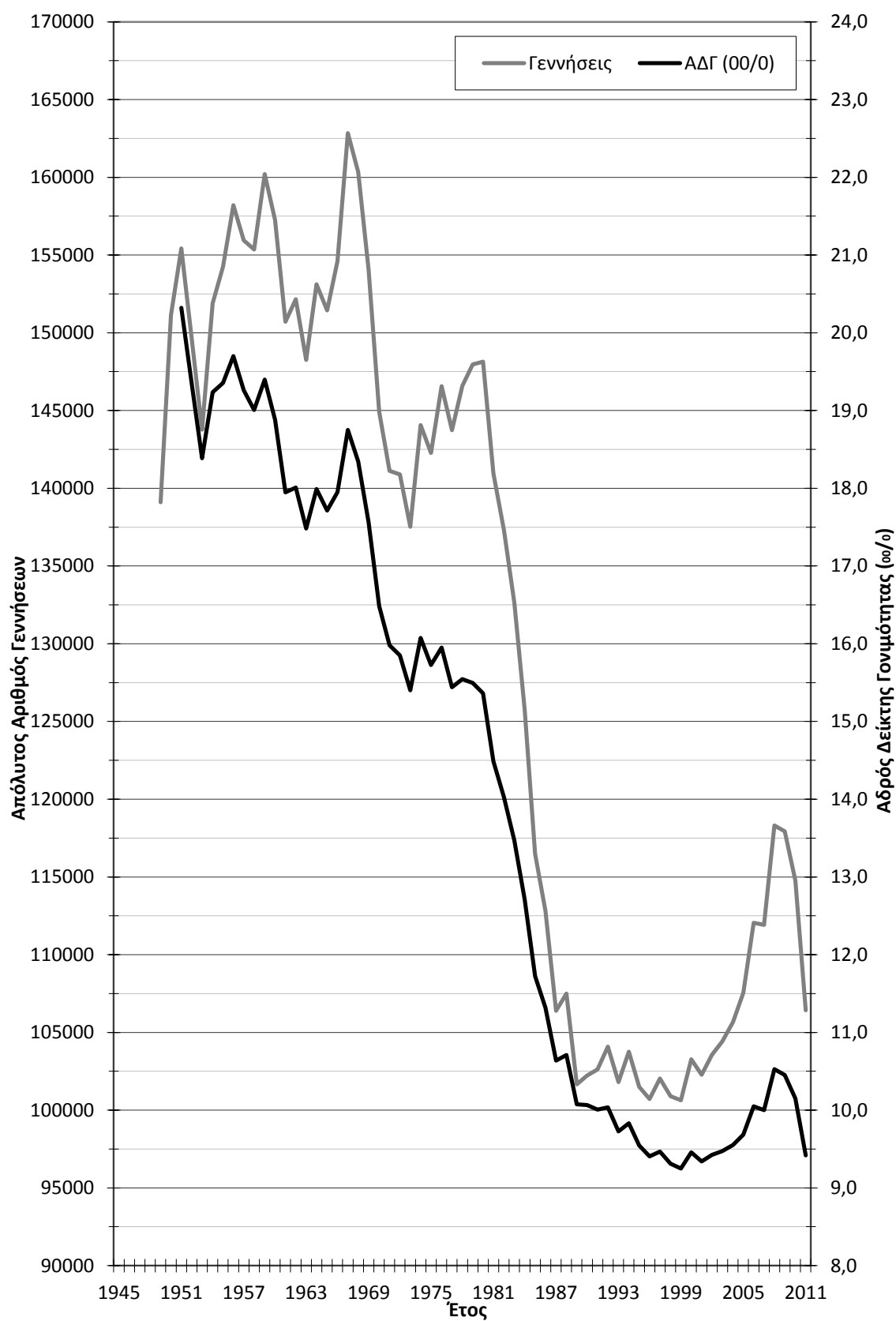
⁷ Η παράθεση των ιστορικών γεγονότων σε καμιά περίπτωση δεν γίνεται ώστε να αποτελέσει επεξηγηματικό εργαλείο της πορείας του απόλυτου αριθμού γεννήσεων στην Ελλάδα και κατ' επέκταση της γονιμότητας. Η αναφορά τους γίνεται περισσότερο για να δώσει την εικόνα του ιστορικού πλαισίου όπου λαμβάνουν χώρα οι όποιες εξελίξεις και όχι την επεξήγηση. Οι απαντήσεις για την ερμηνεία της εξέλιξης της γενικής γονιμότητας στην Ελλάδα θα αναζητηθούν στην παρούσα εργασία αυστηρά εντός της επιστήμης της Δημογραφίας καθώς η οποιαδήποτε σύνδεση των ιστορικών γεγονότων με την εξέλιξη της απαιτεί την συνδρομή επιπλέον επιστημών όπως η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία κλπ κάτι το οποίο δεν αποτελεί στόχο της παρούσας εργασίας.

⁸ Η χρονική σύμπτωση της ανακοπής της αυξητικής τάσης και της μετέπειτα μείωσης του απόλυτου αριθμού γεννήσεων κατά την επταετή δικτατορία χρήζει περαιτέρω διερεύνησης για το εάν αποτελεί απλή χρονική σύμπτωση ή έχει άμεση σχέση με την δραστηριότητα της χούντας όπως πολιτικοί διωγμοί, φυλακίσεις, εξορία κλπ η οποία οδήγησε στην αναβολή από ένα μέρος του πληθυσμού του οικογενειακού του προγραμματισμού. Πριν όμως προχωρήσουμε σε ένα τέτοιο συμπέρασμα θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι η περίοδος 1967-1974 συμπίπτει με την μέση ηλικία στην τεκνογονία των γενεών 1940-49 (**βλ. γράφημα 7**), δηλαδή των γενεών που γεννήθηκαν κατά την διάρκεια του πολέμου. Δηλαδή γενεών κατά κάτι μικρότερες σε απόλυτους αριθμούς από τις πρώτες μεταπολεμικές γενεές.

⁹ Βλ. Κοτζαμάνης, Β., Πηλειδής, Α., Δ. Σταθάκης, Δ. (2006), Κοτζαμάνης, Β. (2008), Κοτζαμάνης, Β., Σοφianoπούλου Κ.(2008), Kostaki, A., Kotzamanis, B., Agorastakis, M. (2009)

¹⁰ Ο μη δημογράφος θα μπορούσε ενδεχομένως να ισχυριστεί ότι η αύξηση των γεννήσεων την δεκαετία 2000-2009 ακολούθησε την σχετική γενική ευφορία της χώρας, καθώς η δεκαετία αυτή ξεκίνησε με γεγονότα που γέμισαν ενθουσιασμό τον ελληνικό πληθυσμό (Είσοδος της χώρας στη ζώνη του ευρώ 2002, κατάκτηση Ευρωπαϊκού Πρωταθλήματος Ποδοσφαίρου 2004, διοργάνωση Ολυμπιακών Αγώνων “Αθήνα 2004”) και έκλεισε με την έναρξη της οικονομικής κρίσης και την ένταξη της χώρας υπό την οικονομική επιτήρηση των ευρωπαϊκών εταίρων της και του ΔΝΤ.

Γράφημα 1: Απόλυτος αριθμός γεννήσεων και ΑΔΓ 1949-2011

2. Η συγχρονική ανάλυση της γονιμότητας¹¹

2.1 Ο Συγχρονικός Δείκτης Γονιμότητας και η μέση ηλικία στην τεκνογονία.

Ο *Συγχρονικός Δείκτης γονιμότητας* (ΣΔΓ)^{12 13} (Γράφημα 2), για περίπου τριάντα πέντε χρόνια μετά το τέλος του β' παγκοσμίου πολέμου (μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980), κατέγραψε σχετικά υψηλές τιμές - από τις υψηλότερες σε σχέση με τους αντίστοιχους των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών¹⁴- της τάξης των 2,2 και 2,4 παιδιών / γυναίκα παραμένοντας έτσι πάνω από το "ψυχολογικό" όριο αναπαραγωγής των γενεών¹⁵.

Αναλυτικότερα στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (το 1956) ο δείκτης καταγράφει 2,31 παιδιά /γυναίκα, παραμένοντας σταθερός για μια δεκαετία σε επίπεδα μεγαλύτερα του *ορίου αναπαραγωγής* (2,1 παιδιά /γυναίκα), αν και με ελαφρές διακυμάνσεις καθώς το 1967 κατεγράφη και η υψηλότερη μεταπολεμικά του τιμή (2,45). Ακολουθεί μια μικρή πτωτική περίοδος (1973=2,27), μια εξαιρετική χρονιά (1974= 2,38 παιδιά) και εν συνεχεία μια συνεχής αλλά ήπια πτώση μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970, για να καταρρεύσει στη συνέχεια.

Ειδικότερα, τη δεκαετία του 1980 ο συγχρονικός δείκτης θα κυμανθεί σε επίπεδα χαμηλότερα του ορίου αναπαραγωγής και μέσα σε λιγότερο από 10 χρόνια θα χάσει σχεδόν το 1/3 της τιμής του για να φτάσει το 1989 στο 1,40 παιδιά/γυναίκα, οδηγώντας την ένταξη της Ελλάδας στην ομάδα των χωρών χαμηλής γονιμότητας (Low Fertility)¹⁶. Η πτωτική του πορεία θα συνεχιστεί με σαφώς αργότερους ρυθμούς και την επόμενη δεκαετία, με αποτέλεσμα το 1999 ο ΣΔΓ να λάβει και την μικρότερη τιμή της τελευταίας εξηκονταετίας (1,24 παιδιά/γυναίκα), εντάσσοντας έτσι την Ελλάδα -σύμφωνα με την διεθνή βιβλιογραφία- στις χώρες με πολύ χαμηλή γονιμότητα (Lowest-Low Fertility)¹⁷. Με την έλευση όμως του 21ου αιώνα αρχίζουν να παρουσιάζονται και τα πρώτα σημάδια ανάκαμψής του καθώς το 2005 θα υπερβεί τα 1,3 παιδιά/γυναίκα και το 2008 θα ξεπεράσει -έστω και οριακά- τα 1,5 παιδιά (τιμή όμως που κατεγράφη για τελευταία φορά το 1987-1988), επίπεδα στα οποία θα διατηρηθεί μέχρι και το 2010¹⁸.

Θα μπορούσε ενδεχομένως να ισχυριστεί κανείς ότι η έναρξη της οικονομικής κρίσης συνέπεσε με την ανακοπή της ανοδικής πορείας του δείκτη, που, εκ της φύσεώς του, είναι ιδιαίτερα ευαίσθητος στην συγκυρία. Ο ισχυρισμός αυτός χρήζει τεκμηρίωσης¹⁹ και δεν πρόκειται να εξετασθεί στην παρούσα εργασία, καθώς απαιτούνται πολύ περισσότερα από τα διαθέσιμα μέχρι σήμερα δεδομένα. Αντιθέτως, θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια στην ανάλυση των ειδικών κατά ηλικία συντελεστών γονιμότητας (το άθροισμα των οποίων δίδει και την τιμή του ο ΣΔΓ), ανάλυση που θα μας προσφέρει περισσότερα στοιχεία για την φύση και τα ενδογενή αίτια της πορείας του δείκτη αυτού τα τελευταία 55 χρόνια.

¹¹ *Ανάλυση συγχρονική (εγκάρσια)* Η ανάλυση της έντασης και του ημερολογίου ενός *δημογραφικού φαινομένου* (γονιμότητας, θνησιμότητας, γαμηλιότητας, κ.ο.κ) σε ένα συγκεκριμένο ημερολογιακό έτος (ή ακόμη στη διάρκεια μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου που αποτελείται από διαδοχικά ημερολογιακά έτη). Η ανάλυση αυτή βασίζεται στη δημιουργία των *συγχρονικών ή εγκάρσιων πινάκων* και τον υπολογισμό των κατά ηλικία δεικτών. Στη συγχρονική ανάλυση δεν έχουμε μια *πραγματική γενεά* την οποία παρατηρούμε στη διάρκεια του χρόνου, αλλά μια *πλασματική γενεά* που δημιουργείται από τμήματα διαδοχικών γενεών που «τέμνουν» το συγκεκριμένο έτος ή περίοδο σε διαφορετικές στιγμές (ηλικίες) της ζωής τους. (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>).

¹² Ο συνθετικός ή συγχρονικός δείκτης γονιμότητας, εκφράζεται ως μέσος αριθμός παιδιών/1000 γυναίκες. Δίδει τον αριθμό παιδιών που αναμένεται να γεννηθούν από μια «πλασματική» γενεά 1.000 γυναικών, αν ακολουθήσει το πρότυπο αναπαραγωγικότητας ενός έτους, δεχόμενοι αξιωματικά την απουσία θανάτων στη διάρκεια της αναπαραγωγικής τους ζωής. Δίνεται ως άθροισμα των διαδοχικών ποσοστών γονιμότητας που προσμετρούνται στη διάρκεια του συγκεκριμένου έτους. Ο δείκτης αυτός επομένως εκφράζει συνήθως το μέσο αριθμό παιδιών που αναμένεται να αποκτήσει μια γυναίκα μιας πλασματικής γενεάς στο τέλος του αναπαραγωγικού της κύκλου (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>).

¹³ Calot, G. (2001)

¹⁴ Κοτζαμάνης, Β. (2009 α), Κοτζαμάνης, Β., Ανδρουλάκη, Ε (2009)

¹⁵ Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες το όριο αυτό είναι τα 2,1 παιδιά ανά γυναίκα.

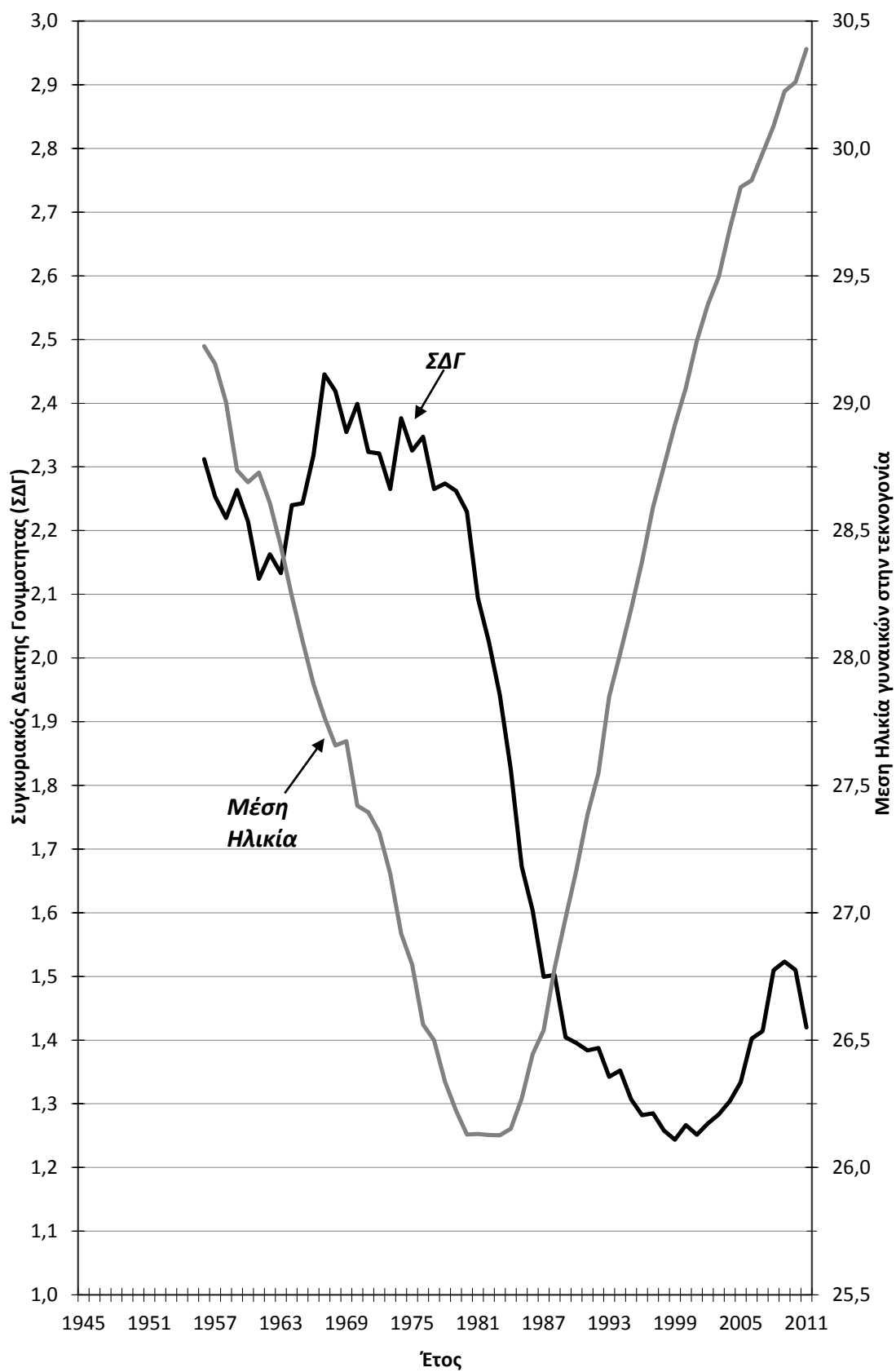
¹⁶ Kohler, H.-P., F. C. Billari and J. A. Ortega. (2002).

¹⁷ *Idem*.

¹⁸ Ενώ με τα τελευταία στοιχεία που διαθέτουμε ο δείκτης για το 2012 γνώρισε μείωση καταγράφοντας τιμή τα 1,3 παιδιά ανά γυναίκα

¹⁹ *Βλ σχετικά:* Sobotka, T., Skirbekk, V. and Philipov, D. (2011).

Γράφημα 2: ΣΔΓ και μέση ηλικία στην τεκνογονία (1956-2011)

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

2.2 Οι ειδικοί κατά ηλικία συγχρονικοί συντελεστές γονιμότητας²⁰

Στο **Γράφημα 3** δίδεται η εξέλιξη ετησίως της πορείας των ειδικών κατά ηλικία συντελεστών γονιμότητας. Από μια πρώτη ανάγνωση του γραφήματος διαπιστώνουμε ότι οι συντελεστές για τις ηλικίες 15 - 24 ετών έχουν αυξητική τάση μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, τάση που θα ανατραπεί την επόμενη εικοσαετία οδηγώντας τους σε κατάρρευση και εν συνεχεία -από τα μέσα της δεκαετίας του 2000- σε σταθεροποίηση σε σαφώς χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με αυτά της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Αντίθετα με τους ειδικούς συντελεστές των νεότερων αναπαραγωγικών ηλικιών, οι αντίστοιχοι για τις ηλικίες 30 ετών και άνω θα κινηθούν αντίστροφα: θα έχουν πτωτική πορεία στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου και μόλις από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά θα ξεκινήσουν να αυξάνουν απρόσκοπτα με όλο και ταχύτερους ρυθμούς έως και το 2009.

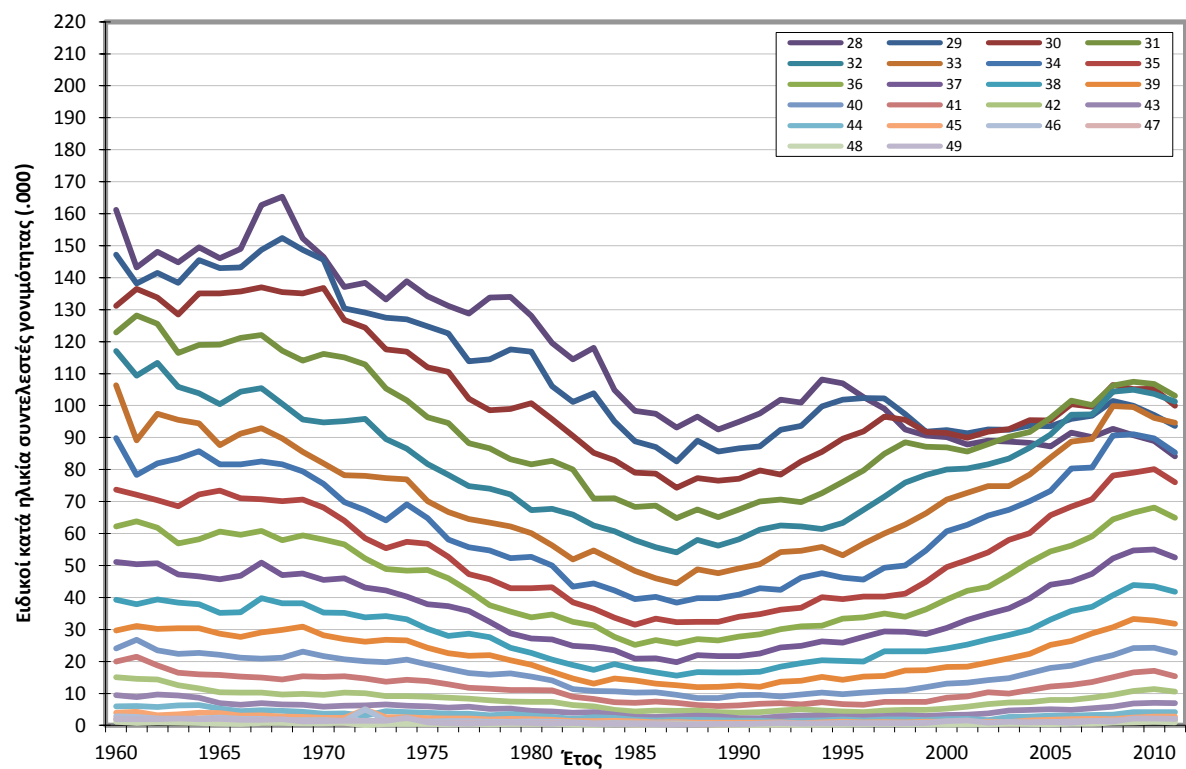
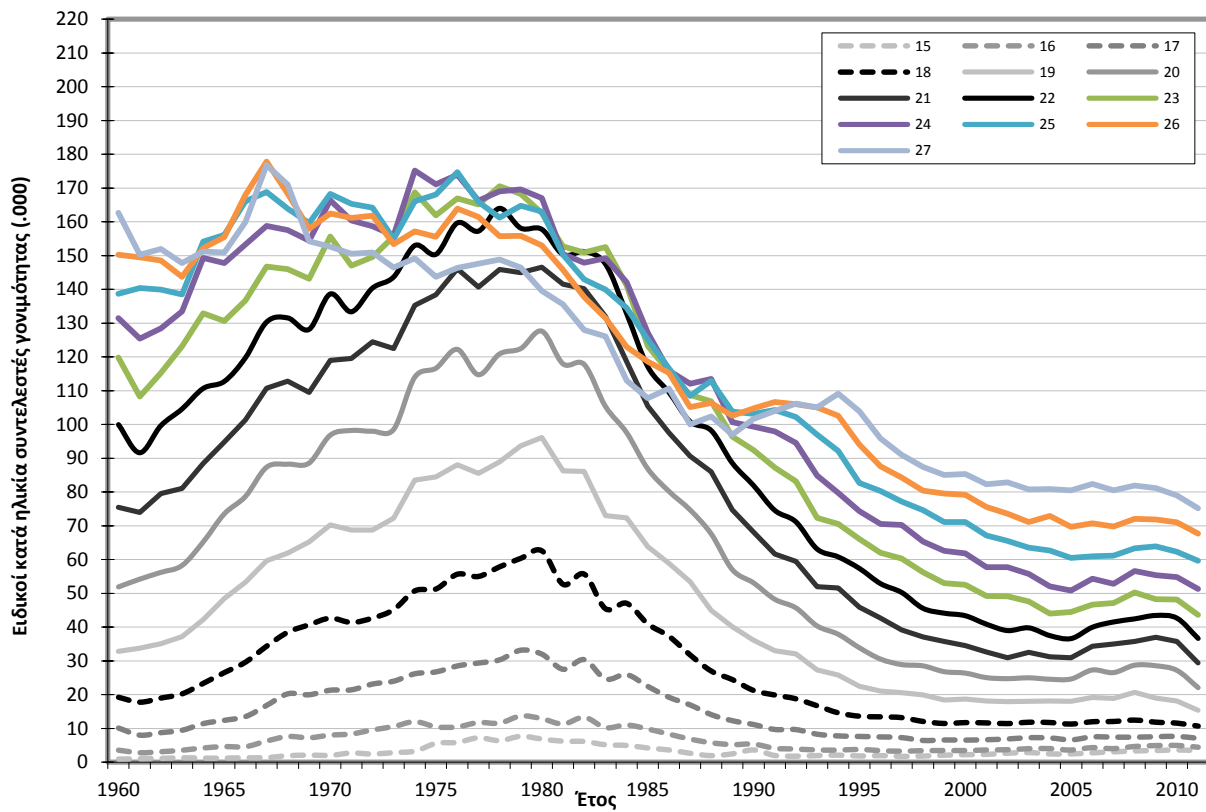
Τέλος, ειδική περίπτωση και διαφοροποιημένη εξέλιξη αποτελούν οι συντελεστές για τις ηλικίες 26- 29 ετών. Ειδικότερα, οι συντελεστές στις ηλικίες 26 και 27 ετών θα ακολουθήσουν αυξητική πορεία (όπως συμβαίνει με τους αντίστοιχους < 25 ετών), θα καταρρεύσουν κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1980, στα τέλη της θα παρουσιάσουν κάποια πρόσκαιρα σημάδια ανάκαμψης και εν συνεχεία θα συνεχίσουν την καθοδική τους πορεία μέχρι και τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 2000. Οι συντελεστές στις ηλικίες 28 και 29 θα καταγράψουν αρχικά πτωτική πορεία (όπως οι αντίστοιχοι των γυναικών >30 ετών και άνω), στα μέσα της δεκαετίας του 1980 η τάση αυτή θα ανατραπεί για ένα μικρό χρονικό διάστημα -μέχρι και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990-, και εν συνεχεία θα εκκινήσει μια νέα δεκαετής περίοδος πτώσης ακολουθούμενη (μετά το 2000) από μια νέα ανοδική πορεία.

Όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε και από την ανάγνωση του **Γραφήματος 4** που δίδει την συμπληρωμένη γονιμότητα²¹ σε διαδοχικές ηλικίες σε επιλεγμένα ημερολογιακά έτη κατά την μεταπολεμική περίοδο, η συμπληρωμένη γονιμότητα στα 25 έτη μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '70 είναι αύξουσα. Μετά το 1981 όμως η συμπληρωμένη γονιμότητα σε όλες της ηλικίες είναι φθίνουσα για να καταγράψει τις χαμηλότερες τιμές το 1999 (έτος που όπως προαναφέραμε ο ΣΔΓ καταγράφει την μικρότερη μεταπολεμική του τιμή). Αυτό που προκύπτει επίσης από την προσεκτική παρατήρηση του ιδίου γραφήματος είναι ότι η αύξηση του συγχρονικού δείκτη μετά το 2000 - και ειδικότερα η διαφοροποίηση του το 2009 σε σχέση με το 1999 και 1989- προκύπτει από την γονιμότητα των γυναικών των άνω των 30 ετών για το 1999 και τη γονιμότητα των άνω των 35 ετών για το 1989. Στο γράφημα αυτό αποτυπώνονται έτσι εμφανώς οι μεταβολές που έχουν επέλθει στην συγχρονική γονιμότητα την εξεταζόμενη περίοδο, ιδιαίτερα δε αυτές της τελευταίας δεκαετίας καθώς επιβεβαιώνεται ότι η αύξηση των τιμών του δείκτη μετά το 2000 οφείλεται αποκλειστικά στην αύξηση των συντελεστών γονιμότητας στις μεγαλύτερες ηλικίες. Καθίσταται ταυτόχρονα εκ των προαναφερθέντων σαφές ότι αν οι μέχρι και το 1980 αυξημένες τιμές του ΣΔΓ οφείλονται στην συνεχή αύξηση της γονιμότητας των νεότερων ηλικιών, η εν συνεχεία πτώση των τιμών του οφείλεται στην κατάρρευση των ειδικών συντελεστών των ιδίων αυτών ηλικιών, κατάρρευση που δεν στάθηκε δυνατόν να αντισταθμισθεί μέχρι και τα τέλη του '90 από την αύξηση της γονιμότητας των >30 ετών.

²⁰ Ο λόγος των γεννήσεων ζώντων τέκνων γυναικών ηλικίας x σε ένα ημερολογιακό έτος ή σε μια περίοδο προς το μέσο πληθυσμό των γυναικών της ίδιας ηλικίας επί 1.000. (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>).

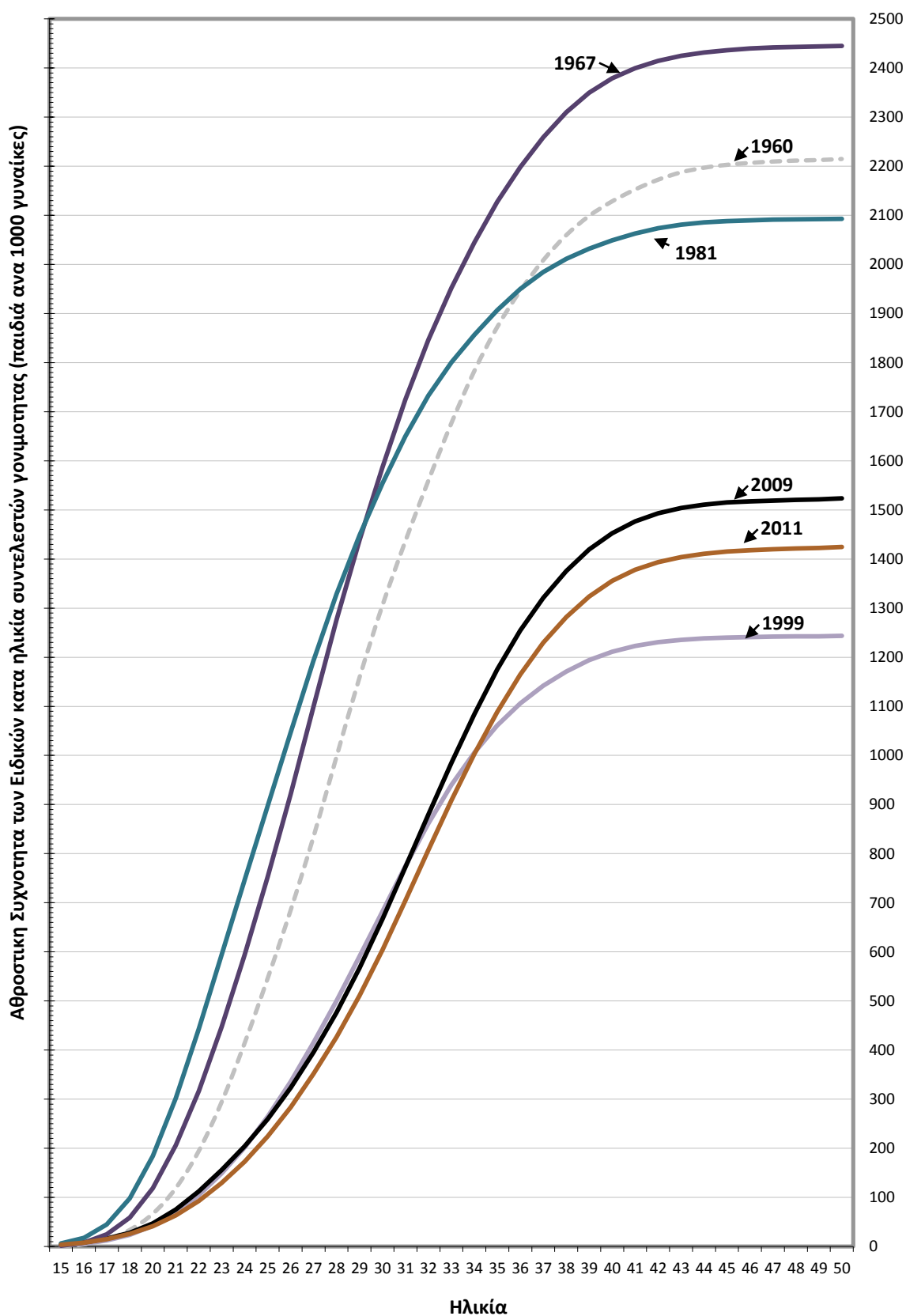
²¹ Γονιμότητα συμπληρωμένη στην ηλικία x Αριθμός παιδιών που έχουν γεννηθεί από μια γενεά 1000 γυναικών μέχρι την ηλικία x . Υπολογίζεται ως το άθροισμα των διαδοχικών κατά ηλικία ή διάρκεια δεικτών γονιμότητας μέχρι την ηλικία αυτή. (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>).

Γράφημα 3: Ειδικοί κατά ηλικία συγχρονικοί συντελεστές γονιμότητας (1960-2011)

Πηγή: ΟΔΕ/Ιδία Επεξεργασία

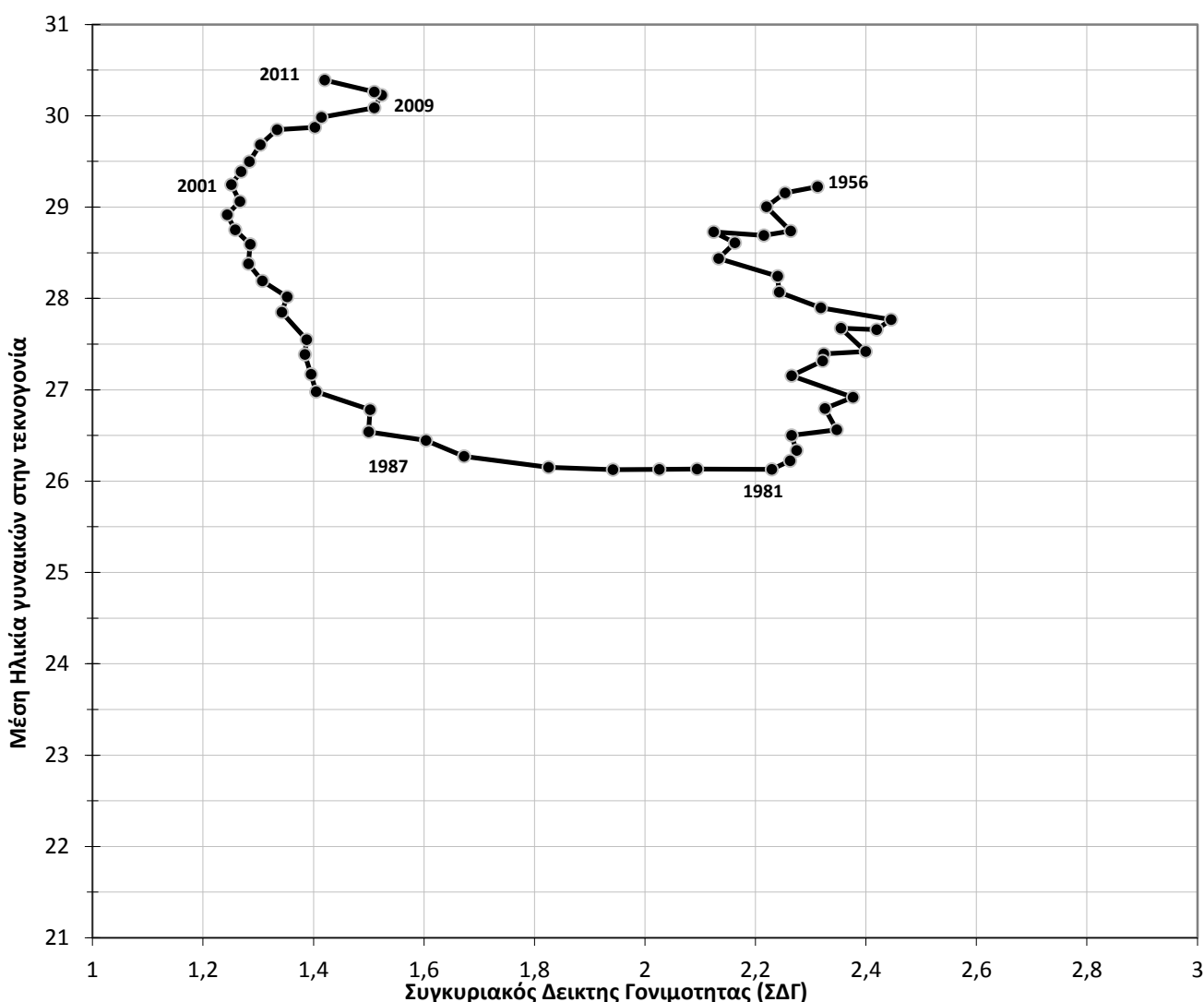
Γράφημα 4: Συμπληρωμένη γονιμότητα σε διαδοχικές ηλικίες σε επιλεγμένα ημερολογιακά έτη

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

Η μέση ηλικία στην τεκνογονία²² (Γράφημα 5) η οποία εκφράζει το ημερολόγιο της συγχρονικής γονιμότητας, γνώρισε στο πέρασμα των τελευταίων πενήντα πέντε ετών αντίστοιχες διακυμάνσεις (αρχικά πτώση και μετέπειτα αύξηση). Παρουσιάζοντας υψηλές τιμές και σχετική σταθερότητα κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η μέση ηλικία στην απόκτηση των παιδιών άρχισε σταδιακά να μειώνεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και μετά (μείωση κατά 2,6 έτη σε μια εικοσαετία, από τα 28,7 έτη το 1960 στα 26,1 έτη το 1981), ως απόρροια της συνεχούς αύξησης των ειδικών συντελεστών γονιμότητας στις μικρότερες ηλικίες και της ταυτόχρονης πτώσης των αντίστοιχων συντελεστών στις ωριμότερες αναπαραγωγικά ηλικίες²³. Μετά από μια μικρή περίοδο (4 περίπου έτη, μέχρι και το 1985) σταθερότητας η μέση ηλικία θα αρχίσει να αυξάνεται με αργούς ρυθμούς αρχικά, ταχύτερα δε στη συνέχεια με αποτέλεσμα μέσα σε περίπου 25 χρόνια να αυξηθεί κατά 4,5 περίπου έτη (από 26,1 το 1985 σε 30,4 το 2011). Ειδικότερα η αύξηση αυτή οφείλεται κυρίως μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1990 στην μείωση των ειδικών κατά ηλικία συντελεστών γονιμότητας στις μικρές ηλικίες, ενώ από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 προσετέθη και η αύξηση των ειδικών ηλικιακών συντελεστών στις ώριμες αναπαραγωγικά ηλικίες²⁴.

Γράφημα 5: Συσχέτιση ΣΔΓ με την μέση ηλικία στην τεκνογονία (1956-2011)

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

²² Η μέση ηλικία της μητέρας κατά τη γέννηση των παιδιών της εκφραζόμενη σε έτη (δεν συμπεριλαμβάνονται τα γεννηθέντα νεκρά παιδιά). Ο δείκτης αυτός υπολογίζεται με βάση τον πίνακα γονιμότητας και είναι ο σταθμικός μέσος των ειδικών κατά ηλικία δεικτών γονιμότητας του πίνακα αυτού (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>).

²³ Η αντιστροφή των τάσεων αυτών οδήγησε προφανώς εν συνεχεία στην αύξηση της μέσης ηλικίας στην απόκτηση των παιδιών (2011= 30,4 έτη).

²⁴ Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 οι ειδικοί συντελεστές γονιμότητας των γυναικών ηλικίας 30-34 ξεπέρασαν τους αντίστοιχους των γυναικών ηλικίας 25-29, ενώ επιπλέον οι ειδικοί συντελεστές για τις γυναίκες ηλικίας 35-39 άρχισαν να αυξάνονται αισθητά.

Το **Γράφημα 5** αποτυπώνει ανάγλυφα την παραπάνω εικόνα καθώς συνδυάζει την ένταση της συγχρονικής γονιμότητας με το ημερολόγιο της. Η κάθετη πτώση της καμπύλης από το 1956 μέχρι και το 1981 σηματοδοτεί μια περίοδο όπου η μέση ηλικία μειώνεται συνεχώς ενώ η ένταση της συγχρονικής γονιμότητας παραμένει με μικρές διακυμάνσεις σταθερή πάνω από το όριο αναπαραγωγής (2,1 παιδιά ανά γυναίκα). Ακολουθεί μια τετραετία (1981 – 1985) όπου η οριζόντια κίνηση προς τα αριστερά της καμπύλης περιγράφει μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από έντονη πτώση του ΣΔΓ και σταθερότητα της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία και εν συνεχεία μια μεγαλύτερη περίοδος (1985 – 2001) συνεχούς ωρίμανσης του ημερολογίου και ταυτόχρονα επιβράδυνσης της πτώσης του συνθετικού δείκτη. Τέλος από το 2001 και μετά η διαγώνια προς τα δεξιά κίνηση της καμπύλης περιγράφει τόσο την αύξηση της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία όσο και της έντασης της συγχρονικής γονιμότητας.

Η πρότερη συγχρονική ανάλυση της γονιμότητας μας επιτρέπει ταυτόχρονα βάσιμα να υποθέσουμε ότι οι γενεές των γεννηθέντων μετά το 1960 γυναικών κάνουν όλο και λιγότερα παιδιά και σε όλο και μεγαλύτερη ηλικία. Την υπόθεση αυτή θα επαληθεύσουμε εξετάζοντας εν συνεχεία τη διαγενεακή γονιμότητα, δηλ. την γονιμότητα των γενεών που γεννήθηκαν μετά το 1935.

3. Η ανάλυση της γονιμότητας των γενεών (διαγενεακή ανάλυση)²⁵

3.1 Τελική Γονιμότητα και μέση ηλικία στην τεκνογονία των γενεών

Η *τελική γονιμότητα των γενεών*²⁶ (**Γράφημα 6**) παρέμεινε σχετικά σταθερή για 20 περίπου γενεές (1935-1955) γύρω από τα 2 παιδιά ανά γυναίκα. Με αφετηρία την γενεά του 1956 ξεκινά η σταδιακή απρόσκοπτη μείωση της διαγενεακής γονιμότητας, καθώς οι γυναίκες που γεννήθηκαν το 1963 θα αποκτήσουν 1,79 παιδιά κατά μέσο όρο και αυτές που γεννήθηκαν το 1969 πιθανότατα 1,66 παιδιά, ενώ σύμφωνα με εκτιμήσεις²⁷ οι γενεές 1970-1975 που θα ολοκληρώσουν των αναπαραγωγικό τους κύκλο μέσα στα επόμενα περίπου 10 χρόνια θα αποκτήσουν ακόμη λιγότερα παιδιά.

Διαπιστώνουμε έτσι ότι ενώ η τελική γονιμότητα των γενεών μειώθηκε μόλις περίπου 5% ανάμεσα στις γενεές του 1935 και 1956, στις επόμενες 10 γενεές η μείωση ήταν της τάξης του 10% (στο ήμισυ του χρόνου επήλθε διπλάσια μείωση). Ταυτόχρονα, αν επιβεβαιωθούν οι εκτιμήσεις για τις γενεές που θα ολοκληρώσουν την τρέχουσα δεκαετία τον αναπαραγωγικό τους κύκλο η μείωση της γονιμότητας ανάμεσα στις γυναίκες που γεννήθηκαν το 1956 και σε αυτές που γεννήθηκαν το 1975 θα είναι της τάξης το 20%, δηλ. τέσσερις φορές μεγαλύτερη από την μείωση που καταγράφηκε ανάμεσα στην ομάδα των γενεών 1935 – 1956.

Η ανάλυση της γονιμότητας των γενεών (**Γράφημα 6**) αναδεικνύει έτσι δυο αδιαμφισβήτητα γεγονότα: α) καμιά από τις γενεές των γυναικών που γεννήθηκαν από το 1935 έως και το 1973, γενεές για τις οποίες μπορούμε με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία²⁸ να υπολογίσουμε την τελική γονιμότητα²⁹ δεν έφερε στον κόσμο περισσότερα από 2,1 παιδιά ανά γυναίκα³⁰ και β) από την γενεά του 1956 μέχρι και την γενεά του 1973 η τελική γονιμότητα συρρικνώνεται με αργούς αρχικά, ταχύτερα δε στη συνέχεια με τις νεότερες γενεές.

Το πρώτο γεγονός αναδεικνύει και την ιδιαιτερότητα του Συγχρονικού Δείκτη Γονιμότητας (ΣΔΓ) ο οποίος μπορεί να μας οδηγήσει σε παραπλανητικά συμπεράσματα. Στην ελληνική περίπτωση ο δείκτης αυτός (επηρεαζόμενος από την συγκυρία και ιδιαίτερα ευαίσθητος στις αλλαγές του ημερολογίου της γονιμότητας των γενεών), κατέγραφε για μια εικοσιπενταετία τιμές μεγαλύτερες από τα 2,1 παιδιά/γυναίκα

²⁵ Ανάλυση διαγενεακή (διαχρονική/γενεαλογική) Ανάλυση της πορείας ενός δημογραφικού φαινομένου στα πλαίσια μιας γενεάς ή μιας κοορτής (ή ακόμη μιας ομάδας γενεών ή κοορτών) στη διάρκεια του χρόνου. Η διαγενεακή ανάλυση στηρίζεται στη δημιουργία πινάκων, βάσει των οποίων παρατηρούμε βήμα προς βήμα την εξέλιξη του εξεταζόμενου δημογραφικού φαινομένου (ένταση και ημερολόγιο) σε μια γενεά ή σε μια κοορτή (ή ακόμη σε μια ομάδα γενεών ή κοορτών). Στη διαγενεακή ανάλυση της γονιμότητας π.χ. παρακολουθούμε την αναπαραγωγική πορεία μιας γενεάς από το σημείο εκκίνησης (από τη στιγμή δηλ. που τα μέλη της δύνανται να αναπαραχθούν βιολογικά – συνήθως από το 15ο έτος-) μέχρι το τέλος της αναπαραγωγικής τους ζωής (συνήθως μέχρι και το 49ο έτος). (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>).

²⁶ Αριθμός παιδιών που έχουν γεννηθεί από μια πραγματική γενεά 1000 γυναικών μέχρι το τέλος του αναπαραγωγικού της κύκλου (συνήθως από τα 15ο έως και το 49ο έτος). Υπολογίζεται ως το άθροισμα των διαδοχικών ειδικών κατά ηλικία δεικτών ολικής γονιμότητας (ή των αντίστοιχων δεικτών έργοις γονιμότητας). Ο δείκτης αυτός, που συμβολίζεται D_f , εκφράζει συνήθως το μέσο αριθμό παιδιών που έχει αποκτήσει μια γυναίκα πραγματικής γενεάς μέχρι το τέλος του αναπαραγωγικού της κύκλου (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>).

²⁷ Από 4,4 μέχρι 13%

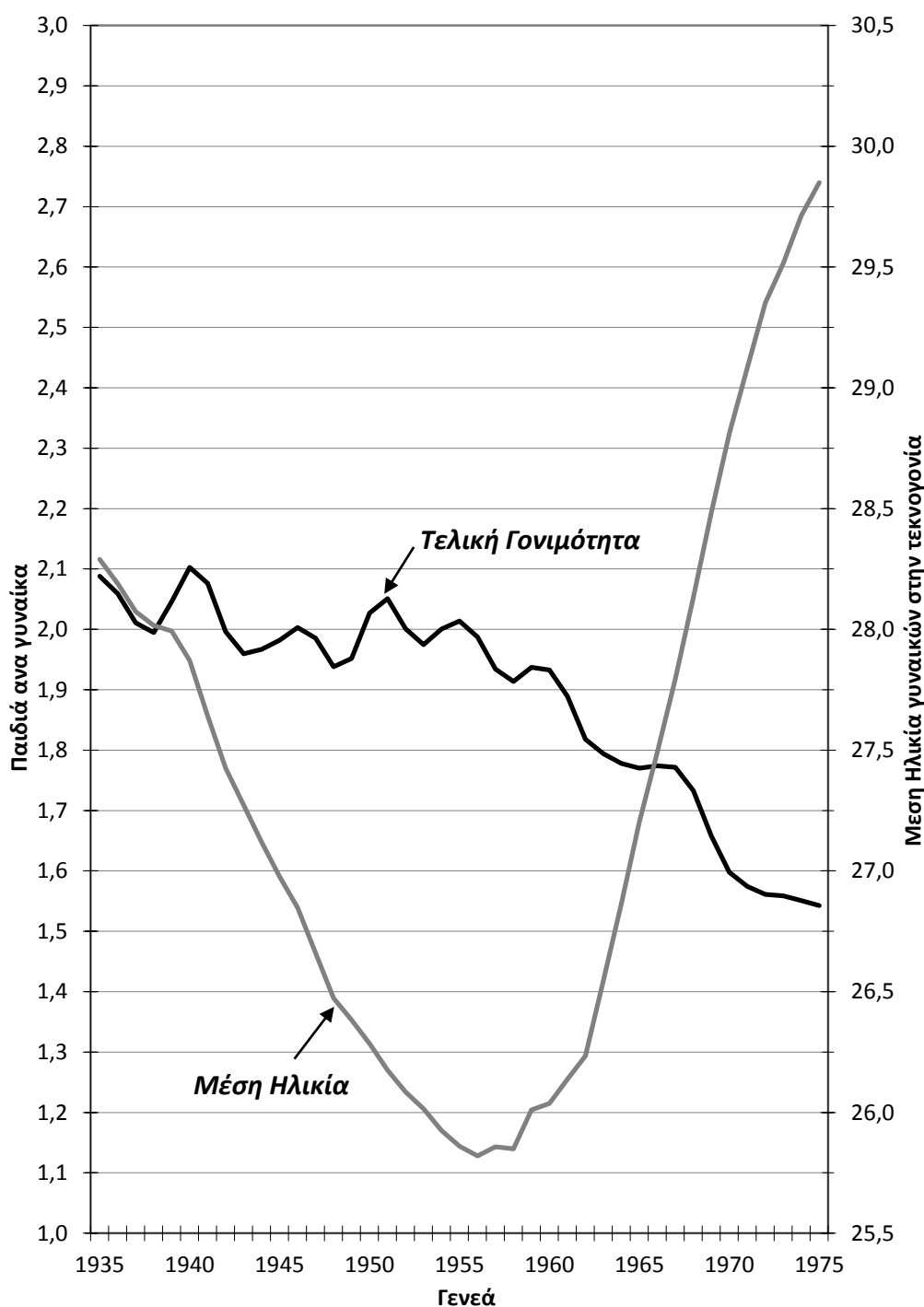
²⁸ Τα διαθέσιμα στοιχεία από τα οποία προκύπτει η ανάλυση της διαγενεακής γονιμότητας είναι από τις γεννήσεις κατά μονοετή ηλικία (σε συμπληρούμενα έτη) της μητέρας 1960-2011.

²⁹ Με ανώτερο ποσοστό εκτίμησης της τελικής γονιμότητας το 13% για την γενεά του 1973

³⁰ Ελάχιστο όριο για την εξασφάλιση της αναπαραγωγής των γενεών (δηλαδή μια γυναίκα κατά την διάρκεια του αναπαραγωγικού της κύκλου ανάμεσα στα 15 και 49 έτη να φέρει στο κόσμο ένα τουλάχιστον κορίτσι) υπό συγκεκριμένες συνθήκες θνησιμότητας.

ενώ στην πράξη η τελική γονιμότητα των γενεών που διέτρεχαν την ίδια περίοδο έχοντας τις πιο γόνιμες ηλικίες δεν ξεπέρασε ποτέ το όριο αυτό. Ομοίως, οι χαμηλές τιμές του δείκτη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και εντεύθεν ουδαμώς εκφράζουν την ένταση της μείωσης της γονιμότητας των γενεών καθώς η γονιμότητά τους στην “χειρότερη” των περιπτώσεων θα κυμανθεί στα επίπεδα των 1,6 παιδιά ανά γυναίκα και σε καμιά περίπτωση δεν θα αγγίξει τις τιμές του 1,2 και 1,3 παιδιών/γυναίκα που κατέγραψε ο ΣΔΓ στη δεκαετία του 1990. Με βάση τα προαναφερθέντα τίθεται εύλογα και το κρίσιμο ερώτημα -ανοίγοντας ταυτόχρονα και την συζήτηση- για το κατά πόσο οι όποιες αποφάσεις που αφορούν τις πολιτικές ενίσχυσης ή στήριξης της γονιμότητας θα πρέπει να βασίζονται στις τιμές που λαμβάνει ο ΣΔΓ, ερώτημα που προφανώς δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί στα πλαίσια αυτής της εργασίας³¹.

Γράφημα 6: Τελική γονιμότητα και μέση ηλικία στην τεκνογονία στις διαδοχικές γενεές

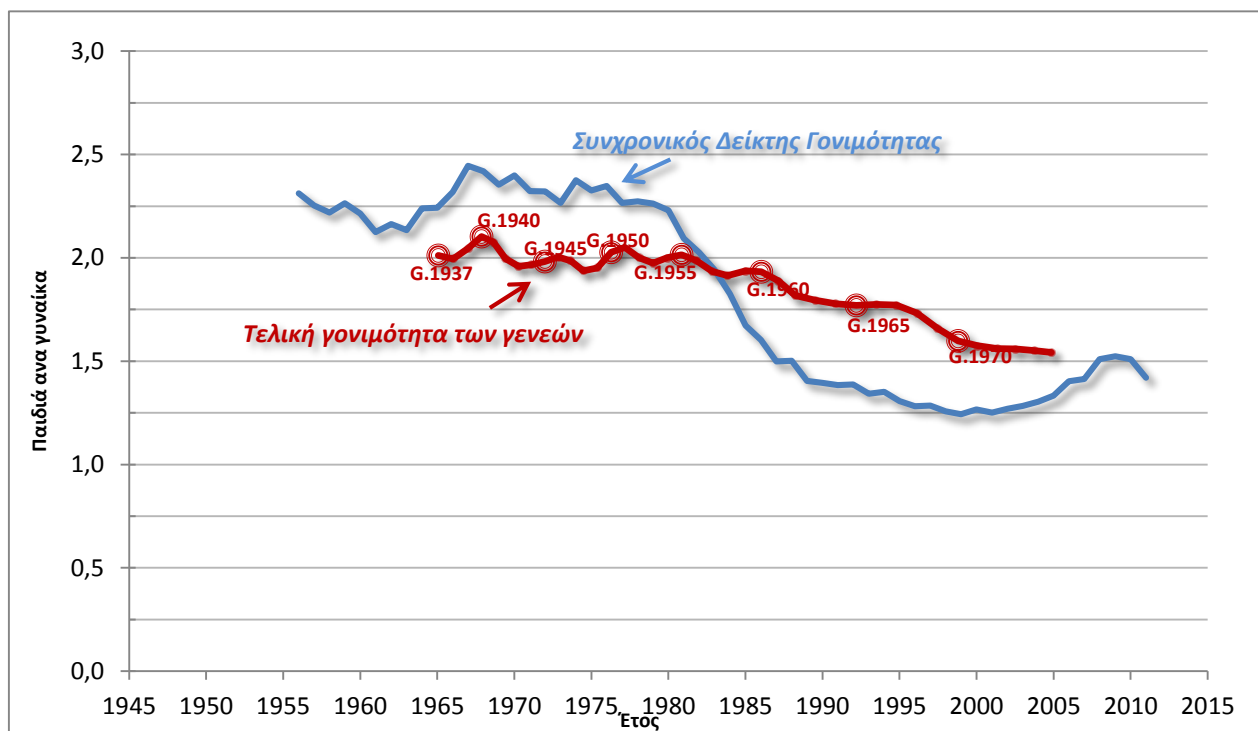

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

³¹ Βλ. σχετικά Sobotka, T. and W. Lutz. (2009).

Τα προαναφερθέντα συμπεράσματα επιβεβαιώνονται και από το γράφημα που παραθέτουμε (Γράφημα 7) όπου επιτίθεται η ένταση της συγχρονικής γονιμότητας (οι τιμές δηλ. του ΣΔΓ) με την τελική γονιμότητα των γενεών³². Ο συγχρονικός δείκτης λαμβάνει υψηλές τιμές τα πρώτα μεταπολεμικά έτη αποκλειστικά και μόνον εξαιτίας της συρρίκνωσης του ημερολογίου της γονιμότητας στις γενεές 1935-1956 (δηλ. εξαιτίας του ότι οι γυναίκες των γενεών αυτών επέλεξαν να φέρουν στο κόσμο τα παιδιά τους όλο και σε μικρότερη ηλικία), ενώ στη συνέχεια –και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990- η υιοθέτηση για διάφορους λόγους³³ ενός πιο ώριμου ημερολογίου από τις νεότερες γενεές (δηλ. η επιλογή τους να φέρουν στον κόσμο τα παιδιά τους σε όλο και μεγαλύτερες ηλικίες) και δευτερευόντως το γεγονός του ότι οι γυναίκες των ίδιων γενεών περιορίζουν τον τελικό αριθμό παιδιών που φέρνουν στον κόσμο οδηγεί τον ΣΔΓ σε κατάρρευση με αποτέλεσμα η καμπύλη του να περάσει κάτω από την καμπύλη της διαγενεακής γονιμότητας.

Γράφημα 7: Συγχρονικός Δείκτης Γονιμότητας (ΣΔΓ) και τελική γονιμότητα των γενεών

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

Τις προαναφερθείσες αλλαγές στο ημερολόγιο της γονιμότητας των διαδοχικών γενεών γυναικών στην απόκτηση των παιδιών τους επιβεβαιώνει και η εξέλιξη της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία: η ηλικία αυτή από 28,3 έτη στη γενεά του 1935 μειώνεται στα 25,8 έτη στην γενεά 1955 (- 3,5 χρονιά σε 20 γενεές), σταθεροποιείται στις επόμενες 3 γενεές (1956-1958) και στη συνέχεια αυξάνεται απρόσκοπτα για να ξαναβρεθεί μέσα σε μόλις 10 γενεές (γυναίκες που γεννήθηκαν το 1969) στο ίδιο επίπεδο με αυτό της γενεάς του 1935 (28,5³⁴ έτη). Η αναβολή/μετάθεση (;) της γέννησης των παιδιών σε μεγαλύτερες ηλικίες και η υιοθέτηση ενός πιο ώριμου ημερολογίου από τις γυναίκες που γεννήθηκαν ανάμεσα στο 1959 και το 1965 οδήγησε προφανώς στην ταχύτερη αυτή αύξηση της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία και αποτελεί κατ' ουσίαν και την αιτία της κατάρρευσης του ΣΔΓ στην δεκαετία του 1980. Το γεγονός αυτό θα επιβεβαιωθεί και από την ανάλυση που θα ακολουθήσει, την ανάλυση δηλαδή των ειδικών κατά ηλικία συντελεστών της διαγενεακής γονιμότητας.

³² Η αντιστοίχιση της τελικής γονιμότητας σε ημερολογιακά έτη έχει γίνει αθροίζοντας την μέση ηλικία στην τεκνογονία της κάθε γενεάς με το ημερολογιακό έτος γέννησης της.

³³ Ένταξη της γυναίκας στην εκπαιδευτική διαδικασία, τον εργασιακό στίβο καθώς επίσης και η απουσία συγκεκριμένων πολιτικών που να βοηθούν στην συμφιλίωση της μητρότητας με την επαγγελματική καριέρα.

³⁴ Με πιθανότητα να αυξηθεί κατά τι καθώς έχει υπολογιστεί με ένα ποσοστό εκτιμώμενο επί της τελικής γονιμότητας 2,8%. Οι εκτιμήσεις μας για τις επόμενες γενεές γυναικών αφήνουν να διαφανεί ότι θα υπερβεί τα 30 έτη.

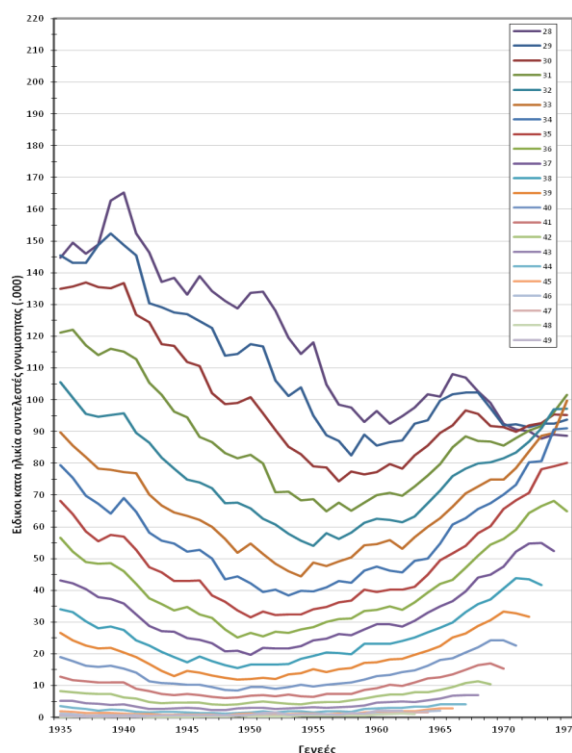
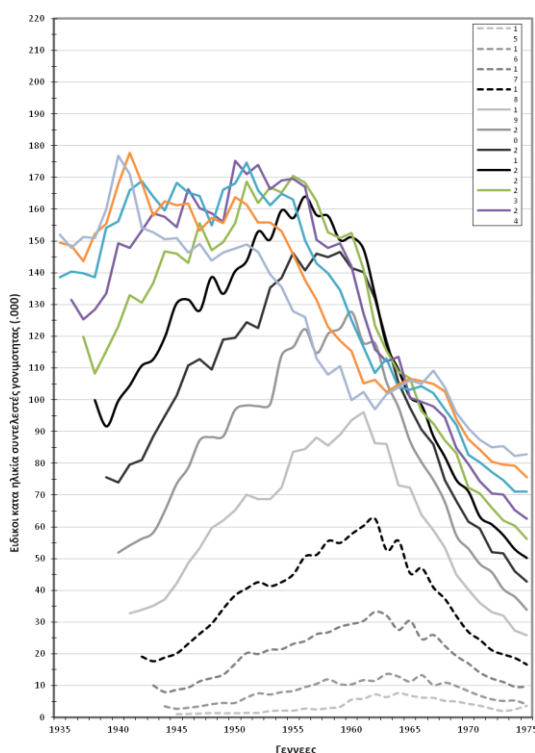
3.2 Ειδικοί κατά ηλικία συντελεστές γονιμότητας στις γενεές

Η διαχρονική εξέταση των μεταβολών των ειδικών κατά ηλικία συντελεστών μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τις ηλικίες που συνέβαλαν στην αλλαγή του ημερολογίου της γονιμότητας των γενεών και αποδεικνύει ότι η μείωση του αριθμού των παιδιών που έφεραν στον κόσμο προήλθε από την αναβολή των γεννήσεων στις μικρότερες ηλικίες και την μη πλήρη αναπλήρωσή του «χαμένου χρόνου» σε μεγαλύτερες ηλικίες παρ' όλη την προσπάθεια των γυναικών των συγκεκριμένων γενεών, όπως φαίνεται από την αύξηση της γονιμότητάς τους μετά τα 30 τους.

Ειδικότερα, από την προσεκτική παρατήρηση των μεταβολών των καθ' ηλικία συντελεστών γονιμότητας στις διαδοχικές γενεές (**Γράφημα 8**) διαπιστώνουμε ότι οι συντελεστές στις ηλικίες 15-27 αυξάνονται συνεχώς μέχρι και την γενεά του 1950. Η αυξητική αυτή τάση θα ανακοπεί στις επόμενες γενεές και θα εκκινήσει η σταδιακή μείωση των τιμών τους, αρχικά για τις ηλικίες 26-27 και στη συνέχεια, από την γενεά του 1952 και μετά και για τις ηλικίες 24-25. Η πτώση στις μεταγενέστερες του 1956 γενεές θα είναι γενικευμένη πλέον και αφορά όλες τις ηλικίες από τα 15 έως τα 27 έτη, ενώ οι συντελεστές στις ηλικίες 28 ετών και άνω ακολουθούν συνεχή πτωτική πορεία στο πέρασμα των γενεών μέχρι και την γενεά του 1960.

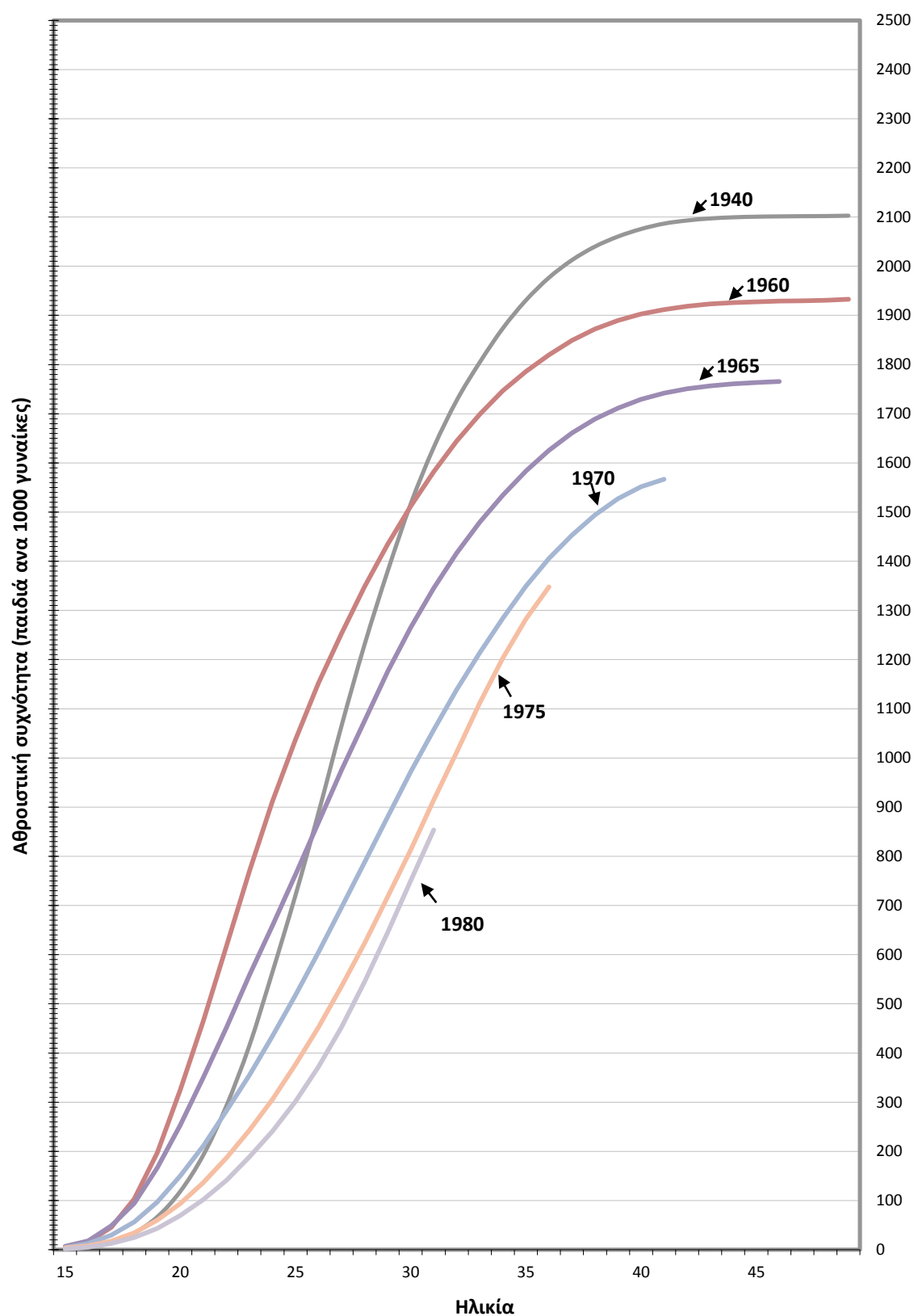
Από την γενιά του 1961 παρατηρούμε την εκκίνηση μιας ανοδικής πορείας της γονιμότητας για τις ηλικίες > 28 ετών. Αν και για τις ηλικίες 28 και 29 έτη η αύξηση αυτή θα διαρκέσει μόλις 6 γενεές (μέχρι και την γενεά του 1967) για τις ηλικίες άνω των 30 ετών θα είναι συνεχής και θα οδηγήσει και στην αύξηση της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία, αποτελώντας μια πρώτη απτή απόδειξη της έναρξης της προσπάθειας των γυναικών των προαναφερθεισών γενεών να αναπληρώσουν τις γεννήσεις που ανέβαλαν/μετέθεσαν. Το κενό που δημιουργήθηκε από την αναβολή και την μετάθεση των γεννήσεων στις γενεές αυτές ήταν η αιτία της αφενός μεν της πτωτικής πορείας του ΣΔΓ σε μια πρώτη φάση, αφετέρου δε της σταθεροποίησής του σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα σε μια δεύτερη φάση, ενώ η προσπάθεια αναπλήρωσης των γεννήσεων αποτυπώνεται στον δείκτη την τελευταία δεκαετία, καθώς αυτός ακολουθεί για μια δεκαετία περίπου ανοδική πορεία.

Γράφημα 8: Ειδικοί κατά ηλικία συντελεστές της γονιμότητας στις γενεές (1935-1975)

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

Γράφημα 9: Συμπληρωμένη γονιμότητα σε διαδοχικές ηλικίες σε επιλεγμένες γενεές

Πηγή: ΟΔΕ/Ιδία Επεξεργασία

Εξετάζοντας την συμπληρωμένη γονιμότητα των γενεών (**Γράφημα 9**) στις ηλικίες 25, 30, 35 και 40 διαπιστώνουμε ότι αυτή αυξάνει συνεχώς μέχρι και την γενεά του 1955. Από την γενεά του 1956 και μετά όμως η συμπληρωμένη γονιμότητα στις αντίστοιχες ηλικίες παρουσιάζει τάσεις μείωσης, η μείωση δε αυτή επιταχύνεται στις νεότερες γενιές γυναικών (αυτές που γεννήθηκαν μετά το 1970).

Ειδικότερα, η συμπληρωμένη γονιμότητα στα 25 έτη (δηλ. τα παιδιά που έφεραν στον κόσμο οι γυναίκες μέχρι και τα 25 τους έτη) ήταν 1,085/ γυναίκα στην γενεά 1955 που στην ηλικία αυτή είχε ήδη φέρει στον κόσμο τα μισά από τα παιδιά της. Στις επόμενες γενεές μειώνεται συνεχώς (0,762 στην γενεά του 1965, 0,376 παιδιά στην γενεά του 1975 και μόλις 0, 305 παιδιά ανά 1000 γυναίκες στην γενεά του 1980, ήτοι το 1/3 περίπου της συμπληρωμένης γονιμότητας στα 25 έτη των γυναικών που γεννήθηκαν 30 χρόνια πριν). Αντίστοιχες τάσεις διαπιστώνουμε εξετάζοντας και την συμπληρωμένη γονιμότητα των γυναικών των διαδοχικών γενεών στα 30 έτη (1,651 παιδιά/γυναίκα στην γενεά του 1955, 1,265, 0,813 και 0,765 παιδιά στις γενεές 1965, 1975 και 1979 αντίστοιχα, ήτοι μείωση της τάξης του 50%). Στην ηλικία των 35 ετών οι γυναίκες της γενεάς του 1955 είχαν ουσιαστικά ολοκληρώσει τη γονιμότητα τους (1,96 παιδιά καθώς η τελική τους γονιμότητα ανήλθε 2,010 παιδιά/γυναίκα), ενώ οι γενεές 1965 και 1974 είχαν φέρει στο κόσμο στην ίδια ηλικία 1,583 και 1,287 παιδιά/γυναίκα αντίστοιχα (- 35% για την γενιά του 1974 σε σχέση με αυτή του 1955). Τέλος στην ηλικία των 40 ετών η γενεά των γυναικών του 1955 έχει ήδη φέρει στον κόσμο 1,99 παιδιά ανά γυναίκα ενώ οι γενεές 1965 και 1969 1,7 και 1,6 παιδιά αντίστοιχα (μείωση δηλ. ανάμεσα στη γενιά του 1955 και στις γενεές 1965 και 1969 της τάξεως του 15 και 20%).³⁵

Κλείνοντας την ενότητα αυτή οφείλουμε ταυτόχρονα να επισημάνουμε ότι αν και οι διαφορές στην συμπληρωμένη γονιμότητα στις μικρές ηλικίες (στα 25 και στα 30 έτη) ανάμεσα στις γενεές των γυναικών που γεννηθήκαν την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία και σε αυτές που γεννηθήκαν μετά το 1970 είναι μεγάλες (**Γράφημα 10**), σε καμία περίπτωση δεν αποτυπώνουν την διαφορά στις τελικές τους γονιμότητες καθώς τμήμα των γεννήσεων που δεν έχουν γίνει από τις νεότερες γενεές πριν τα 30 τους συντελείται μετά την ηλικία αυτή. Φυσικά οι τάσεις μείωσης της γονιμότητας στις νεότερες γενεές είναι σαφείς όπως εξίσου σαφής είναι και η τάση μερικής αναπλήρωσης των γεννήσεων μετά τα 30 έτη.....

3.3 Το φαινόμενο της αναπλήρωσης των γεννήσεων στην Ελλάδα

Η πρότερη ανάλυση κατέδειξε ότι η γονιμότητα στην Ελλάδα από την γενεά γυναικών του 1956 και μετά ακολουθεί πτωτική πορεία εξαιτίας κυρίως της συρρίκνωσής της στις μικρές ηλικίες, συρρίκνωση που δεν συνοδεύτηκε από την πλήρη αναπλήρωση των γεννήσεων στις μεγαλύτερες ηλικίες. Οι λόγοι της προαναφερθείσας αναβολής των γεννήσεων δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Θα επισημάνουμε απλώς ότι η προσπάθεια αναπλήρωσης των γεννήσεων - εμφανής στο **Γράφημα 10** από την αλλαγή της τάσης της καμπύλης της συμπληρωμένης γονιμότητας στην ηλικία των τριάντα ετών στις γενεές 1970 και 1975- αφήνει να διαφανεί ότι η καταγραφείσα μείωση του αριθμού των παιδιών που έφεραν στον κόσμο οι νεώτερες γενεές πιθανότατα δεν είναι αποτέλεσμα της μείωσης του αριθμού των επιθυμητών τεκνών³⁶ αλλά άλλων παραγόντων που τις οδήγησαν να ξεκινήσουν την αναπαραγωγή τους σε μεγαλύτερη ηλικία χωρίς όμως να μπορέσουν να αναπληρώσουν τις γεννήσεις που δεν έκαναν πριν από τα 30 τους³⁷.

Ο συνδυασμός της τελικής γονιμότητας των γενεών με την θνησιμότητα των γυναικών των ίδιων γενεών επιτρέπει τον υπολογισμό ενός επιπλέον δείκτη, του *Καθαρού δείκτη αναπαραγωγής*. Ο δείκτης αυτός απαντά στο ερώτημα για το εάν οι γενεές εξασφαλίζουν ή μη την αναπαραγωγή τους, δηλ. για το εάν -και κατά πόσο- μια μητέρα κάνει τον αριθμό των παιδιών που απαιτούνται για να αντικατασταθεί από μια κόρη. Από την ανάλυσή μας προκύπτει ότι καμία γενεά από το 1935 και εντεύθεν δεν εξασφάλισε την πλήρη αναπαραγωγή της, καθώς ο Καθαρός δείκτης αναπαραγωγής των γενεών -**Πίνακας 1-**, παραμένει κάτω από την μονάδα για όλες τις γενεές, πλησίον της μονάδας μεν μέχρι και την γενεά του 1956 (950 κορίτσια /1000 γυναίκες), σαφώς υπολειπόμενος της μονάδας (750 κορίτσια/1000 γυναίκες) για τις γυναίκες που γεννήθηκαν στην δεκαετία του 1970 (ήτοι μείωση της τάξης του 20%, αντίστοιχη αυτής της τελικής γονιμότητας των αντίστοιχων γενεών).

³⁵ Η τελική γονιμότητα των γενεών 1965 και 1969 συμφωνά με τις εκτιμήσεις μας θα εγγίζει τα 1,8 και 1,7 παιδιά/γυναίκα μειωμένη κατά 13% και 18% αντίστοιχα εν σχέση με την γονιμότητα των γυναικών που γεννήθηκαν το 1955.

³⁶ Έρευνα του ΕΚΚΕ έχει δείξει ότι ο επιθυμητός αριθμός τέκνων είναι κατά μέσο όρο τα 2,3 παιδιά/γυναίκα.

³⁷ Υπενθυμίζουμε ότι η φυσική ικανότητα τεκνοποίησης των γυναικών φθίνει από τα 27 έτη και μετά

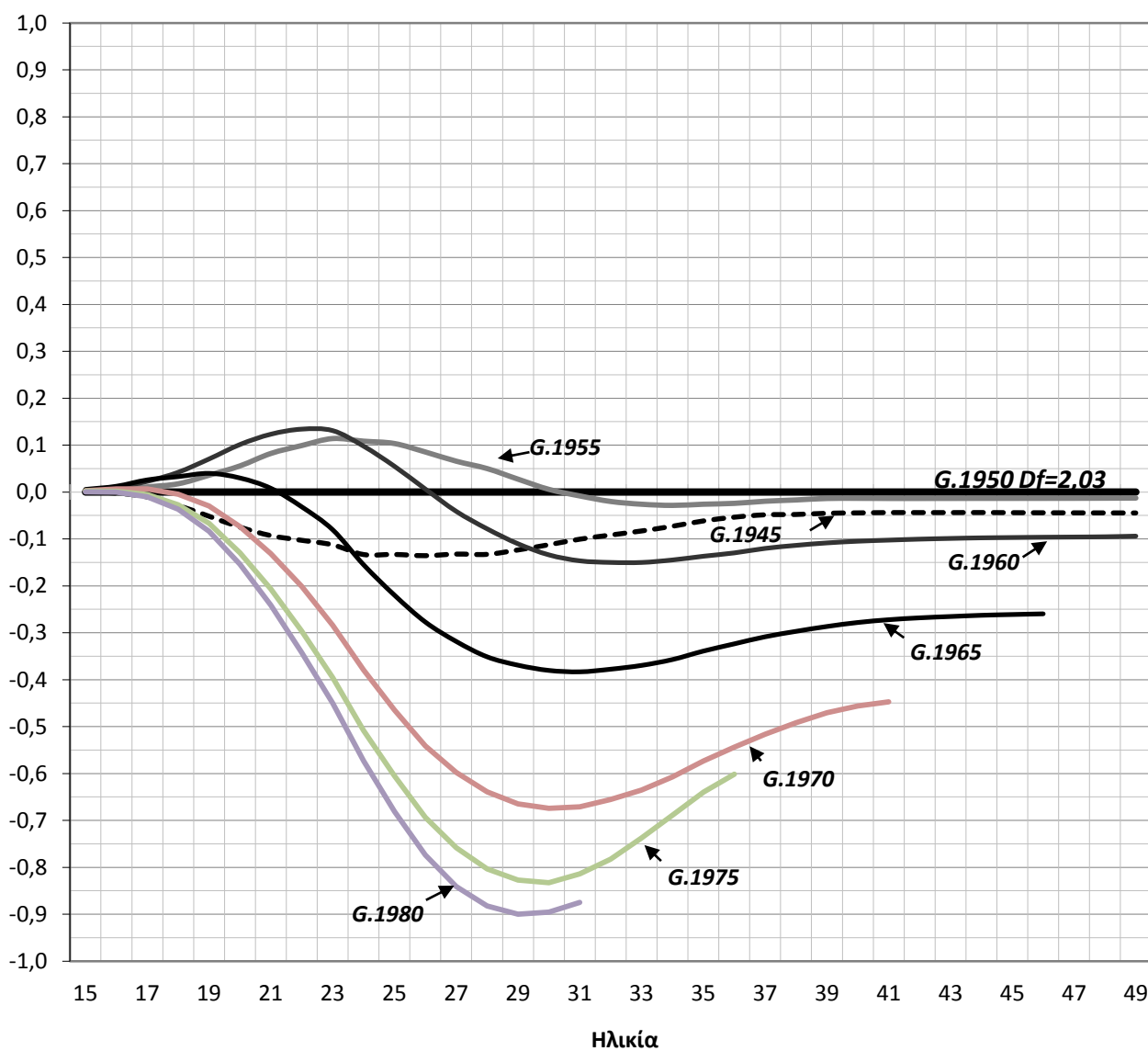
Πίνακας 1: Καθαρός δείκτης αναπαραγωγής των γενεών (κορίτσια ανα γυναίκα)

Γενεά	Κορίτσια ανα γυναίκα	Γενεά	Κορίτσια ανα γυναίκα
1946	0,94	1958	0,91
1947	0,94	1959	0,93
1948	0,91	1960	0,92
1949	0,92	1961	0,90
1950	0,96	1962	0,87
1951	0,97	1963	0,86
1952	0,95	1964	0,85
1953	0,94	1965	0,85
1954	0,95	1966	0,85
1955	0,96	1967*	0,85
1956	0,95	1968*	0,83
1957	0,92	1969*	0,80

*Ποσοστό Εκτίμησης άνω του 5%

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

Γράφημα 10: Διαφορές στην συμπληρωμένη γονιμότητα στην ηλικία X ανάμεσα στις γενεές (βάση σύγκρισης η γενεά του 1950 με τελική γονιμότητα 2,0 παιδιά/γυναίκα).

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

Τέλος, οφείλουμε να επισημάνουμε και μια ελληνική “ιδιαιτερότητα” που αναδεικνύεται από την ανάλυση τόσο της διαγενεακής όσο και της συγχρονικής γονιμότητας. Η Ελλάδα, εν αντιθέσει με τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες δεν γνώρισε μεταπολεμικά το φαινόμενο του « *baby-boom* », την έκρηξη δηλαδή των γεννήσεων στη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής εικοσιπενταετίας, η οποία εκφράστηκε στις χώρες αυτές και με την αύξηση της τελικής γονιμότητας των γυναικών που γεννήθηκαν ανάμεσα στο 1930 και το 1945 (οι αντίστοιχες ελληνικές γενεές γυναικών είχαν μια σταθεροποιημένη τελική γονιμότητα γύρω από τα 2 παιδιά/γυναίκα)³⁸.

³⁸ Κοτζαμάνης, Β. (2009α), Κοτζαμάνης, Β., Σοφianoπούλου, Κ. (2009)

4. Γονιμότητα κατά βιολογική τάξη έλευσης των παιδιών³⁹

Η ανάλυση της γονιμότητας κατά βιολογική τάξη έλευσης των παιδιών συμπληρώνει τις πρότερες αναλύσεις και επιτρέπει να δώσουμε μια πρώτη απάντηση σε ένα από τα ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή της εργασίας μας. Θα μας επιτρέψει καταρχάς να εξετάσουμε αν -και σε ποιο βαθμό- η μείωση της συγχρονικής γονιμότητας μετά το 1980 προέκυψε από την μείωση των γεννήσεων όλων των τάξεων και δευτερευόντως (μέσω του υπολογισμού των πιθανοτήτων διεύρυνσης της οικογένειας στις γενεές) αν υπάρχουν ενδείξεις αλλαγής των προτύπων της οικογένειας, ειδικότερα δε όσον αφορά την ατεκνία. Η ανάλυση αυτή παρουσιάζει ταυτόχρονα ιδιαίτερα στοιχεία πρωτοτυπίας, καθώς στην ελληνική βιβλιογραφία απουσιάζει κάθε αναφορά στην εξέλιξη των γεννήσεων κατά βιολογική τάξη έλευσης.

Εξετάζοντας αρχικά την εξέλιξη του συνόλου των γεννήσεων στη μεταπολεμική περίοδο (**Γράφημα 11**) διαπιστώνουμε ότι το 1960 από τις συνολικά 157.239 γεννήσεις οι 64.553 είναι πρώτης τάξης (41,0%), οι 49.577 2ης τάξης (31,5%), οι 22.104 3ης τάξης (14,0%) και οι 21.005 4ης και άνω τάξης (13,5%). Οι γεννήσεις 1ης και 2ης τάξης ακολουθούν σχετικές παράλληλες μεταβολές στο πέρασμα του χρόνου, καθώς σε μια πρώτη περίοδο (1960 - 1967) αυξάνουν φτάνοντας τις 69.496 και 60.218 αντίστοιχα, εν συνεχεία φθίνουν μέχρι και το 1973, για να ακολουθήσουν εκ νέου αυξητική πορεία μέχρι και το 1980⁴⁰, να μειωθούν την δεκαετία του '80 και να σταθεροποιηθούν την επόμενη δεκαετία (46.000 και 37.000 γεννήσεις αντιστοίχως). Από το 1999 και μετά ακολουθούν εκ νέου αυξητική πορεία καθώς καταγράφουμε το 2008 55.995 γεννήσεις 1ης τάξης γεννήσεις και 44.484 δεύτερης τάξης (αύξηση σε σχέση με το πλήθος τους κατά 1999 κατά περίπου 17%). Από το 2009 και έπειτα οι γεννήσεις 1^{ης} και 2^{ης} τάξης θα γνωρίσουν μείωση, καταγράφοντας το 2011 τιμές 53.632 και 38.117 αντίστοιχα. Ανάμεσα στο 2008-2011 οι γεννήσεις 1^{ης} τάξης σημείωσαν μείωση (-4,2%), ενώ η μείωση των γεννήσεων της 2^{ης} τάξης ήταν, στο ίδιο διάστημα, υπερτριπλάσια (-14,3%).

Οι γεννήσεις της 3ης και της 4ης και άνω τάξης είχαν σχετικά πιο ομαλή πορεία και λιγότερες διακυμάνσεις σε σχέση με τις δυο πρώτες τάξεις καθώς ακολούθησαν - αν και με διαφοροποιημένους ρυθμούς στις διάφορες υπο-περιόδους- βασικά πτωτική πορεία.

Ειδικότερα, οι γεννήσεις 3ης τάξης θα μειωθούν αρχικά με σχετικά αργούς ρυθμούς μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980 (από 22.104 το 1960 στις 18.934 το 1980), ταχύτερα δε την επόμενη δεκαετία για να σταθεροποιηθούν εν συνεχεία γύρω από τις 11.500 μέχρι και το 2005 (11.682 γεννήσεις 3ης τάξης). Τα τελευταία έτη όμως η φθίνουσα πορεία τους ανατρέπεται καθώς το 2006 και 2008 παρουσιάζουν αυξητική τάση για να φτάσουν το 2008 τις 13.536, (τιμή ανάλογη με αυτή που είχαν καταγράψει τελευταία φορά το 1985) χρονικό σημείο που σηματοδοτεί την έναρξη εκ νέου της πτωτικής τους πορείας για να φτάσουν το 2011 τις 10.997 (μείωση 18,8% ανάμεσα στα 2008-2011). Η πορεία των γεννήσεων της 4ης τάξης και άνω διαφοροποιείται, καθώς αυτές ακολουθούν έντονη πτωτική πορεία για μια μακρά περίοδο (1960-2011)⁴¹ με μια μόνον εξαίρεση (την πενταετία 1990-1994 κατά την οποία θα καταγραφεί μικρή αύξηση του αριθμού τους) με αποτέλεσμα να καταγραφούν 3.682 γεννήσεις 4ης τάξης και άνω το 2011.

Αν περάσουμε από τις απόλυτες τιμές στις σχετικές θα διαπιστώσουμε (**Γράφημα 12**) θα διαπιστώσουμε ότι μετά το 1960 το ποσοστό επί του συνόλου των γεννήσεων αυτών της 1ης και 2ης τάξης αυξάνεται συνεχώς (από 41% και 31,5% το 1960 στο 50,4 και 35,8 % αντίστοιχα το 2011). Αντίθετη ακριβώς πορεία ακολουθούν οι γεννήσεις 3ης και 4ης και άνω τάξης, το ειδικό βάρος των οποίων μειώνεται αδιάλειπτα την ίδια περίοδο (ιδιαίτερα δε αυτό των γεννήσεων 4ης τάξης και άνω). Ειδικότερα, οι γεννήσεις 3ης τάξης από 14,1% επί των συνόλου το 1960 θα περιορισθούν στο 10,3% το 2011 ενώ αυτές της 4ης τάξης και άνω που αποτελούσαν το 13,4% του συνόλου το 1960, μετά από περίπου 50 χρονιά θα περιορισθούν στο 3,5% το 2011. Η όλο και αυξανόμενη συμμετοχή των γεννήσεων 1ης και 2ης τάξης αποτυπώνεται σαφώς και στο παρατιθέμενο γράφημα, καθώς, ενώ το 1960 αποτελούν αθροιστικά το 73% του συνόλου, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 αποτελούν το 80% και από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 ξεπερνούν πλέον το 85%.⁴²

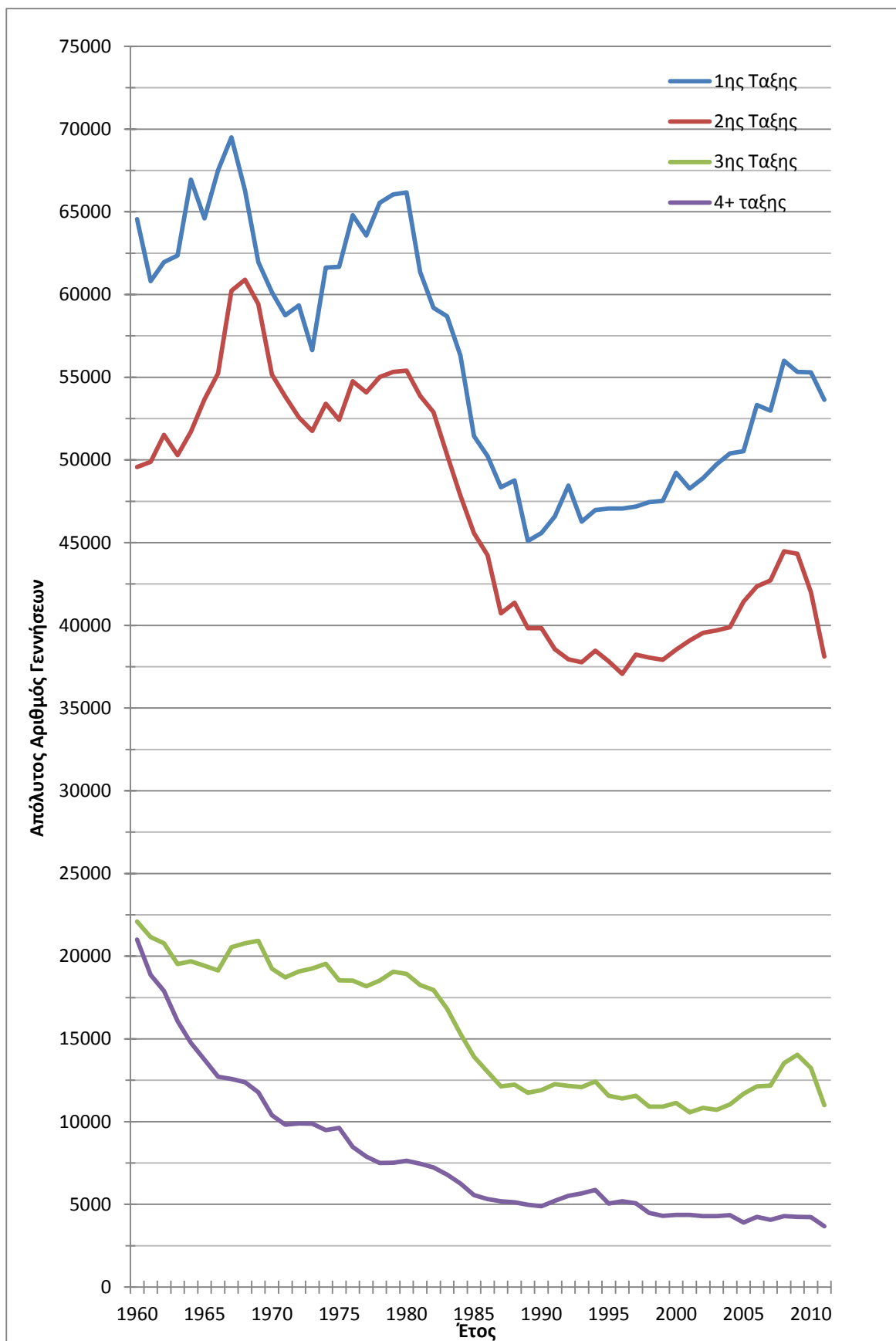
³⁹Η γονιμότητα μιας γυναίκας αναλόγως της σειράς έλευσης των γεννήσεων στα πλαίσια του βίου της (βλ. <http://www.e-demography.gr/Metadata/Dictionary>).

⁴⁰ Το έτος αυτό ο αριθμός τους είναι σχεδόν ταυτόσημος με αυτόν του 1967.

⁴¹ Θα μειωθούν σχεδόν κατά 50%, μόλις μέσα σε μια δεκαετία, (ανάμεσα στο 1960 και 1970, από 21.005 σε 10.392), η πτωτική δε πορεία τους θα συνεχισθεί με αργότερους ρυθμούς μέχρι και το 1990 όταν θα καταγραφούν 50% λιγότερες από αυτές του 1970 (4.894).

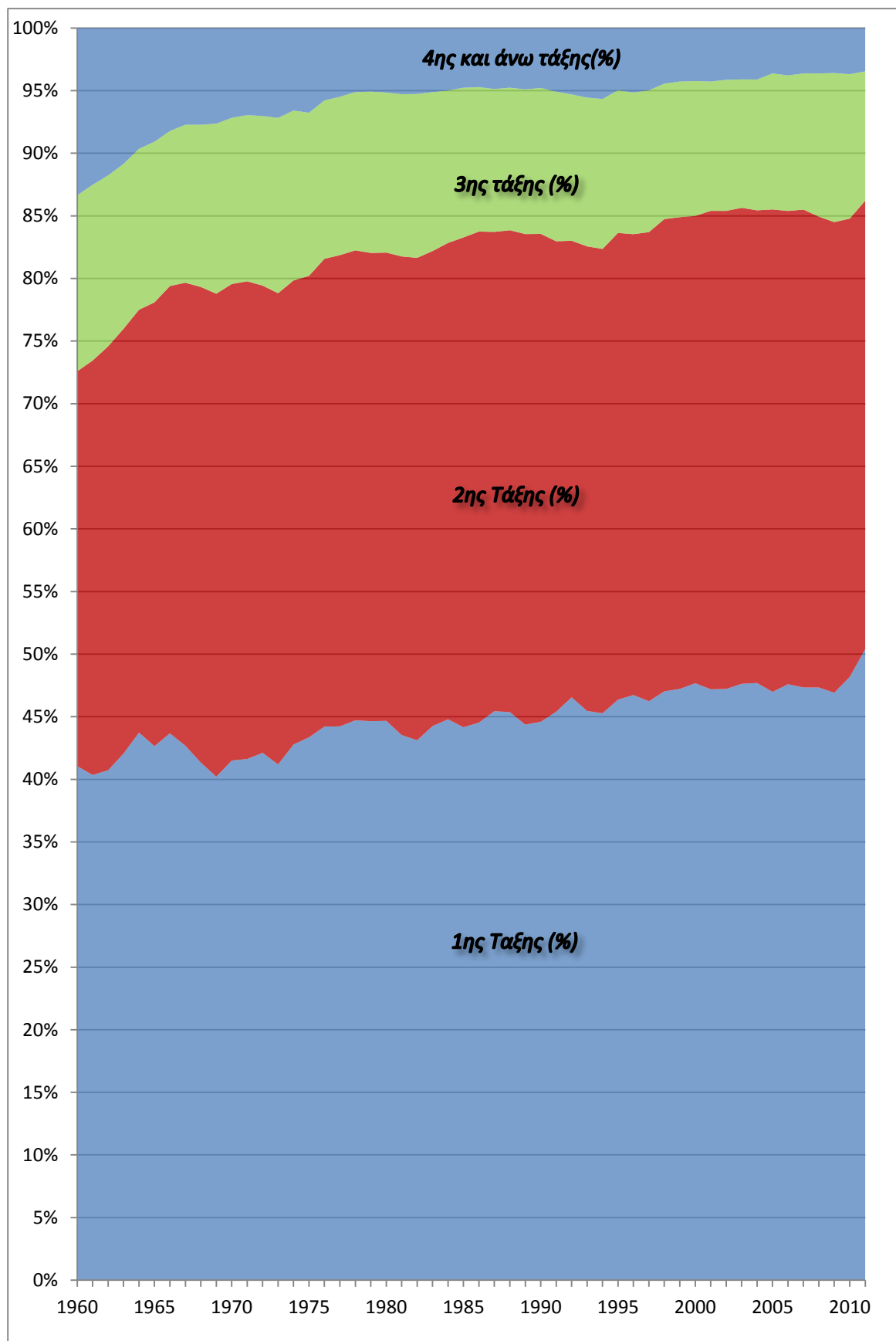
⁴² Η καταγραφόμενη αυτή αύξηση της βαρύτητας οφείλεται προφανώς στην μείωση των γεννήσεων 3ης και 4ης και άνω τάξης και όχι στην αύξηση των απολύτων αριθμών των γεννήσεων 1ης και 2ης τάξης.

Γράφημα II: Απόλυτος αριθμός γεννήσεων κατά τάξη έλευσης (1960-2011)

Πηγή: ΟΔΕ/Ιδία Επεξεργασία

Γράφημα 12: Αθροιστική συχνότητα γεννήσεων κατά τάξη (1960-2011)

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

5. Ο Συγχρονικός Δείκτης Γονιμότητας (ΣΔΓ) και η μέση ηλικία στην τεκνογονία κατά βιολογική τάξη γέννησης των παιδιών

Οι υπολογισθέντες *Συγχρονικοί Δείκτες Γονιμότητας ανά βιολογική τάξη γέννησης (Γράφημα 13)* μας επιτρέπουν την αποδόμηση του γενικού ΣΔΓ, καθώς αυτός προκύπτει από το άθροισμά τους. Ειδικότερα:

Ο Συγχρονικός Δείκτης Γονιμότητας κατά 1η βιολογική τάξη γέννησης (ΣΔΓ1ης) θα γνωρίσει ταχεία αύξηση στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (από το 1960 μέχρι και το 1964), από τα 0,89 στο 1,00 παιδιά 1ης τάξης/γυναίκα). Στην επόμενη δεκαετία (1964 -1980) θα σταθεροποιηθεί καταγράφοντας τιμές γύρω από την μονάδα και εν συνεχεία θα καταρρεύσει χάνοντας την επόμενη δεκαετία περίπου το 40% της τιμής του (1989 = 0,62 παιδιά 1ης τάξης/γυναίκα). Θα σταθεροποιηθεί εκ νέου στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 (γύρω από το 0,6) και θα ακολουθήσει από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 ανοδική πορεία (2008 = 0,73 παιδιά -τιμή που έχει καταγραφεί για τελευταία φορά το 1985 και που θα παραμείνει σταθερή μέχρι και το 2011).

Σχετικά ταυτόσημη πορεία θα ακολουθήσει και ο ΣΔΓ 2ης τάξης, ο οποίος έπειτα από μια περίοδο αύξησης ανάμεσα στο 1960 και το 1970 (0,69 και 0,92 παιδιά 2ης τάξης/γυναίκα αντίστοιχα), θα σταθεροποιηθεί την δεκαετία του 1970 για να καταρρεύσει και αυτός στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 (1989 =0,55 παιδιά 2ης τάξης ανά γυναίκα). Η πτώση θα συνεχισθεί με ηπιότερους ρυθμούς στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 (1999 =0,47 παιδιά 2ης τάξης/γυναίκα) και θα ανακοπεί στη συνέχεια καθώς ο δείκτης θα αρχίσει να αυξάνεται (το 2008 θα καταγράψει τιμή ελάχιστα μεγαλύτερη από αυτή του 1989, ήτοι 0,56). Η αυξητική τάση δείχνει να ανακόπτεται το 2011, καθώς ο δείκτης θα πάρει ελαφρά χαμηλότερη τιμή από αυτή του προηγούμενου έτους (0,5 παιδιά/γυναίκα).

Αντίθετα με τους δυο προαναφερθέντες δείκτες, ο ΣΔΓ 3ης τάξης θα παραμείνει σταθερός για μια περίπου εικοσαετία (γύρω από τα 0,3 παιδιά), θα μειωθεί στο μισό από το 1980 μέχρι το 1989 (0,16 παιδιά το τελευταίο αυτό έτος), εν συνεχεία θα σταθεροποιηθεί γύρω από τα 0,14 παιδιά για να γνωρίσει σχετική αύξηση μετά το 2005 (2008= 0,17 παιδιά 3ης τάξης ανά γυναίκα, τιμή ανάλογη αυτής του 1987). Τα τελευταία διαθέσιμα δεδομένα για το 2011 αφήνουν να διαφανεί μια ανακοπή της αυξητικής πορείας του δείκτη (2011=0,14 παιδιά ανά γυναίκα) αλλά είναι ακόμη πολύ νωρίς για να εκτιμήσουμε αν η ανακοπή αυτή είναι μονιμότερη (βλ. σχέση με την πρόσφατη κοινωνικο-οικονομική κρίση). Τέλος σε ότι αφορά τον ΣΔΓ 4ης τάξης και άνω θα ακολουθήσει συνεχή πτωτική πορεία καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο (1960 = 0,32 παιδιά, στα μέσα της δεκαετίας του 1970 μόλις 0,16 παιδιά, 0,08 το 1985 και 0,05 το 2010, ήτοι μείωση κατά 83% το 2010 σε σχέση με το 1960).

Από την πρότερη ανάλυση προκύπτει ότι αν η κατάρρευση του γενικού ΣΔΓ κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1980 προήλθε από την αντίστοιχη μείωση των Συγχρονικών δεικτών ανεξαρτήτου τάξεως, την σημαντικότερη «ευθύνη» φέρουν οι δείκτες 1ης και 2ης τάξης. Συγκεκριμένα η μείωση του ΣΔΓ ανάμεσα στο 1980 και το 1989 οφείλεται κατά το ήμισυ σχεδόν (45%) στην κατάρρευση του ΣΔΓ 1ης τάξης και κατά δεύτερο λόγο στην πτώση του ΣΔΓ 2ης τάξης (συμμετοχή στην μείωση του ΣΔΓ κατά 35%). Κατ' επέκταση, στη μείωση των δεικτών της 1η και 2ης τάξης δύναται να αποδοθεί το 80% της μείωσης της συνολικής συγχρονικής γονιμότητας στην πρώτη περίοδο της ταχύτατης κατάρρευσής της. Αντίστοιχα, η αύξηση στη τιμή του γενικού ΣΔΓ ανάμεσα στο 1999 και το 2009 οφείλεται κατά 52% στην αύξηση του ΣΔΓ 1ης τάξης, κατά 34% στην αύξηση του ΣΔΓ της 2ης τάξης και μόλις κατά 14% στον ΣΔΓ 3ης τάξης⁴³. Τέλος η μείωση του συγχρονικού δείκτη ανάμεσα στο 2009-2011 οφείλεται κατά αποκλειστικότητα (στο 97%) στη μείωση των αντίστοιχων δεικτών της 2ης και 3ης τάξης

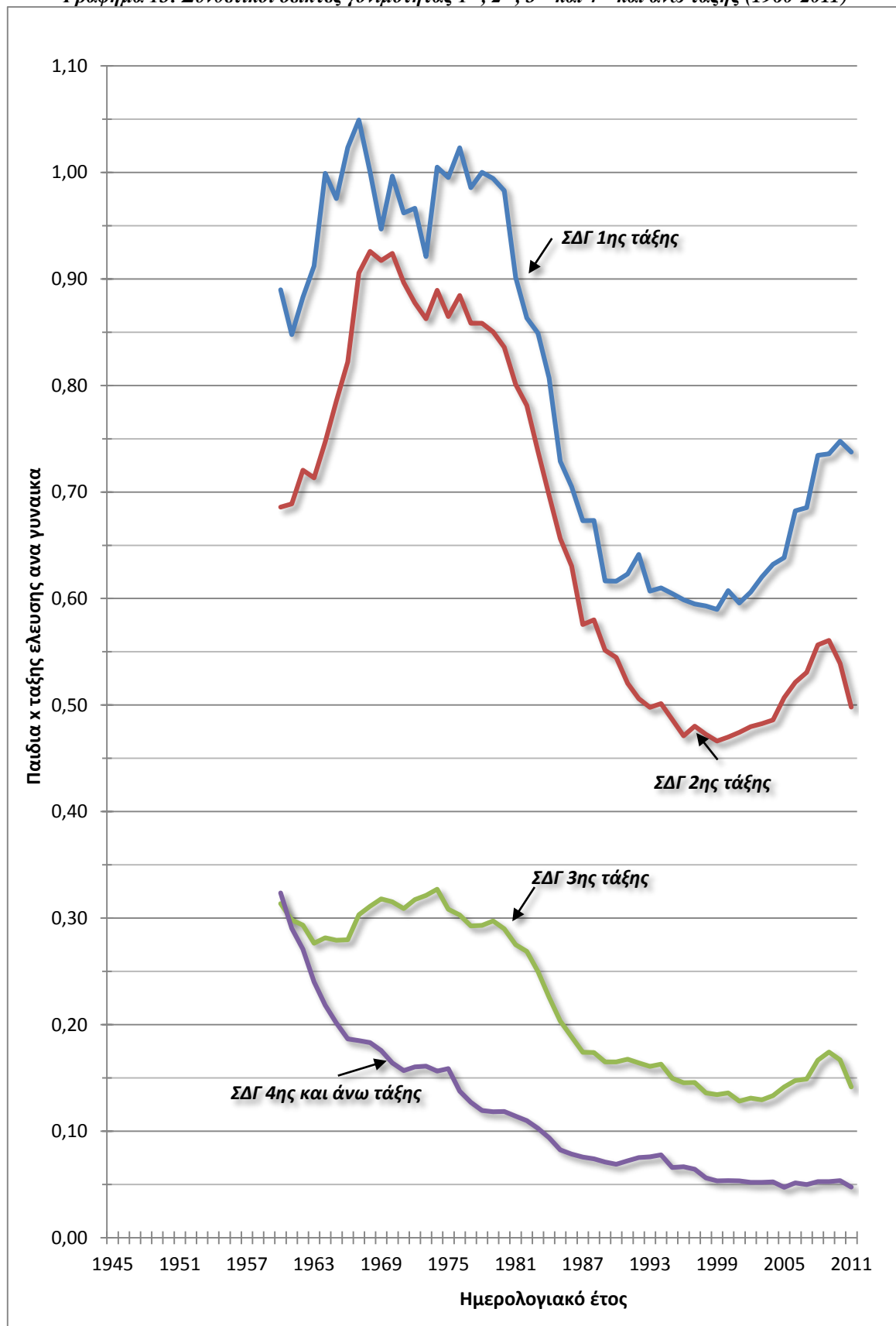
Οι πρότερες διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται και από την εξέταση του ημερολόγιου της συγχρονικής κατά βιολογικής τάξης γονιμότητας, από την μεταβολή δηλ. της μέσης ηλικίας στην απόκτηση του πρώτου, δεύτερου, τρίτου, τέταρτου και άνω παιδιού (Γράφημα 14). Η ηλικία αυτή μειώνεται για όλες τις τάξεις γέννησης μέχρι και τις αρχές-μέσα της δεκαετίας του 1980 (από 1^η:25,9 2^η: 28,6, 3^η: 30,7, και 4η+:34,3 έτη το 1960 στα 1^η:24,2 2^η: 26,6, 3^η: 29,0 και 4η+:31,7 έτη αντίστοιχα το 1983)⁴⁴. Από τις αρχές όμως της δεκαετίας του '80 η τάση θα αναστραφεί πλήρως καθώς θα ξεκινήσει η άνοδος των δεικτών για όλες τις τάξεις γέννησης, άνοδος που θα οδηγήσει την μέση ηλικία το 2010 στα 28,9- 31,2- 32,3 και 32,7 έτη για την 1η, 2η, 3η και 4η+ τάξη γέννησης αντίστοιχα.

⁴³ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ΣΔΓ 4ης και άνω τάξης έχει ήδη από το 1999 σταθεροποιηθεί στο ιστορικά του πιο χαμηλό κάτω όριο το 0,05 και δεν παίζει κανένα ρόλο στην εξέλιξη του ΣΔΓ, ούτε θετική μήτε και αρνητική, κατά την δεκαετία του 2000.

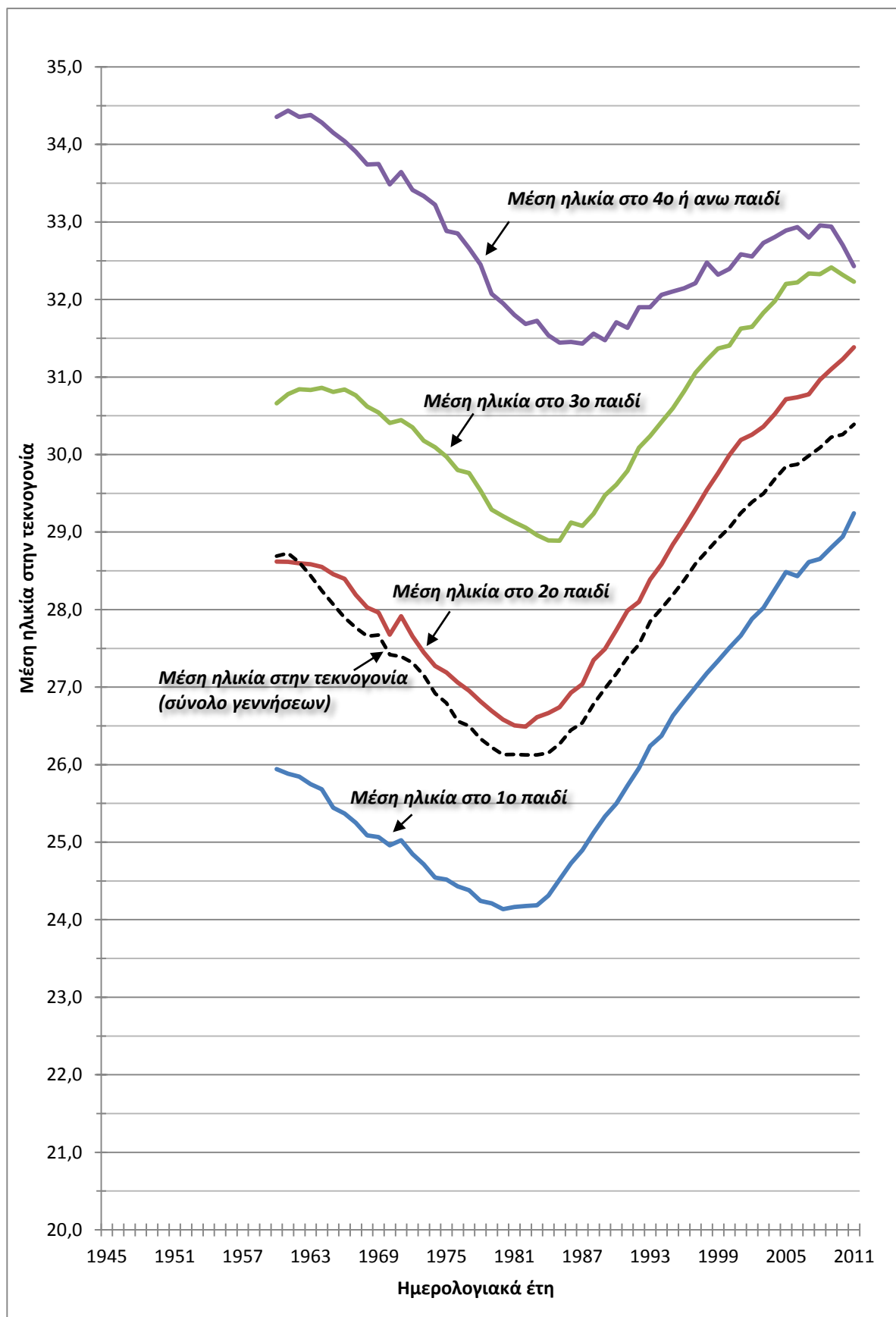
⁴⁴ Η μέση ηλικία στην 3η και 4η + τάξη θα καταγράψουν τις μικρότερες τιμές λίγο αργότερα, το 1985 και το 1987 (28,9 και 31,4 έτη αντίστοιχα).

Η άνοδος αυτή αφήνει να διαφανεί μια σημαντική αλλαγή και στο ημερολόγιο της γονιμότητας των γενεών δηλαδή μια χρονική αναβολή στη γέννηση του πρώτου παιδιού, γεγονός που αναπόφευκτα θα οδηγήσει στη συνέχεια στην αύξηση όλων των μέσων ηλικιών στην τεκνογονία, καθώς κάθε γέννηση μεγαλύτερης τάξης προϋποθέτει την γέννηση ενός παιδιού της αμέσως προηγούμενης.

Γράφημα 13: Συνθετικοί δείκτες γονιμότητας 1^{ης}, 2^{ης}, 3^{ης} και 4^{ης} και άνω τάξης (1960-2011)

Γράφημα 14: Η μέση ηλικία στην τεκνογονία κατά βιολογική τάξη γέννησης. (1960-2011)

6. Διαγενεακή ανάλυση της γονιμότητας κατά βιολογική τάξη έλευσης των παιδιών

Η ανάλυση της τελικής γονιμότητας ανά βιολογική τάξη γέννησης των παιδιών στις διαδοχικές γενεές (Γράφημα 15) αναδεικνύει την πτώση της για τις γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1955 για την 1η και 2η τάξη γέννησης και ταυτόχρονα την καθοδική πορεία από την γενεά του 1935 και μετά για τις γεννήσεις 3ης και 4ης και άνω τάξης. Η σημαντικότερη επίπτωση των προαναφερθέντων είναι η αύξηση του τελικού ποσοστού ατεκνίας στις γενεές, που από την γενεά του 1963 και μετέπειτα ξεπερνάει το 15%, ποσοστό διπλάσιο αυτού που καταγράφεται στην γενεά του 1955 (8%). Η ανάλυση αυτή αποτυπώνει επιπλέον την μεταβολή του ημερολογίου της τεκνογονίας στις γενεές (την συνεχόμενη δηλ. αναβολή της έλευσης του πρώτου παιδιού όλο και σε μεγαλύτερη ηλικία με άμεση απόρροια την αύξηση της μέσης ηλικίας της τεκνογονίας σε όλες τις επόμενες τάξεις, αύξηση που εκκινεί με την γενεά του 1959 για να επιταχυνθεί στις νεώτερες γενεές).

Αναλυτικότερα, εξετάζοντας την τελική γονιμότητα 1ης τάξης για τις γενεές 1940-1943 διαπιστώνουμε ότι αυτή θα κυμανθεί γύρω από τα 850 παιδιά/1000 γυναίκες, θα αυξηθεί εν συνεχεία στις επόμενες γενεές (μεγίστη τιμή στις γενεές 1954-1955=920 παιδιά 1ης τάξης/1000 γυναίκες), θα σταθεροποιηθεί ως και την γενεά του 1960 (γύρω από 900-890 παιδιά/ 1000 γυναίκες) και θα συρρικνωθεί στις νεώτερες γενεές για να φτάσει στις γυναίκες που γεννήθηκαν το 1968⁴⁵ στα 820 παιδιά.

Η τελική γονιμότητα 2ης τάξης, είχε μια πιο σταθερή πορεία ανάμεσα στις γενεές του 1939 και του 1960 καθώς κατέγραψε τιμές γύρω από τα 750 παιδιά. Από την γενιά όμως του 1961 και μετά ξεκινάει η μείωση της για να φτάσει στην γενεά του 1969⁴⁶ στα 620 παιδιά δεύτερης τάξης/ 1000 γυναίκες. Αντίθετα η μείωση της γονιμότητας 3ης και 4ης και άνω τάξης είναι συνεχής από την γενεά του 1939 και μετέπειτα, καθώς για τις γεννήσεις 3ης τάξης η τελική γονιμότητα των γυναικών που γεννήθηκαν το 1939 ανέρχεται στα 280 παιδιά 3ης τάξης/1000 γυναίκες, για να φτάσει στις γυναίκες που γεννήθηκαν το 1969⁴⁷ στα 170 παιδιά. Αντίστοιχα η τελική γονιμότητα 4ης και άνω τάξης ήταν για την γενιά του 1939 150 παιδιά/1000 γυναίκες και μετά από την συνεχή πτώση της στις επόμενες γενεές θα περιορισθεί στην γενεά του 1969⁴⁸ στα 60 μόλις παιδιά 4ης τάξης και άνω/1000 γυναίκες.

Η μέση ηλικία στην τεκνογονία κατά βιολογική τάξη γέννησης (Γράφημα 16) είχε σχετικά ταυτόσημη εξέλιξη για όλες τις τάξεις, καθώς μετά από μια περίοδο συνεχούς πτώσης και υιοθέτησης ενός πρώιμου ημερολογίου ανεξαρτήτου τάξεως έλευσης του παιδιού, ο δείκτης ακολούθησε ανοδική πορεία καθώς οι γεννήσεις άρχισαν να τελούνται σε όλο και μεγαλύτερες ηλικίες. Συγκεκριμένα η μέση ηλικία στην τεκνογονία 1ης τάξης από 25,8 έτη στην γενεά του 1939 θα μειωθεί στα 24,2 έτη στη γενεά του 1958 και εν συνεχεία θα αυξάνει συνεχώς για να ανέλθει στη γενεά του 1969 τα 26,8 έτη. Στις γεννήσεις 2ης τάξης η μέση ηλικία της μητέρας που ήταν στη γενεά του 1939 στα 28,5 έτη θα μειωθεί μέχρι και την γενεά του 1956 (26,5 έτη) και θα αρχίσει να αυξάνεται στις μετέπειτα γενεές για να φθάσει στην γενεά του 1969 τα 29,3 έτη. Αντίστοιχα για τις γεννήσεις 3ης και 4ης+ τάξης η μέση ηλικία στη γενεά του 1939 που ανήρχετο στα 30,6 και 32,4 έτη αντίστοιχα, μετά από μια μικρή σχετικά μείωση στα 29 έτη για τις γεννήσεις 3ης τάξης στην γενεά του 1960 και στα 30,9 έτη για τις γεννήσεις 4ης+ τάξης στην γενεά του 1958, θα καταγράψει στη συνέχεια ταχύτατη αύξηση (31,3 και 32,1 έτη αντίστοιχα στην γενεά του 1969), αύξηση οφειλόμενη στη αναβολή απόκτησης του πρώτου παιδιού η οποία μεταθέτει αυτόματα την μέση ηλικία και στις μετέπειτα τάξεις.

Με βάση τα προαναφερθέντα διαπιστώνουμε ταυτόχρονα ότι η μέση χρονική διάρκεια ανάμεσα στην απόκτηση του πρώτου και του δεύτερου παιδιού -καθώς επίσης και ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο, κοκ παιδί- δεν διαφοροποιείται και παραμένει ανεξάρτητου γενεάς κατά μέσο όρο ανάμεσα στα 2,0 και 2,5 έτη αντίστοιχα.

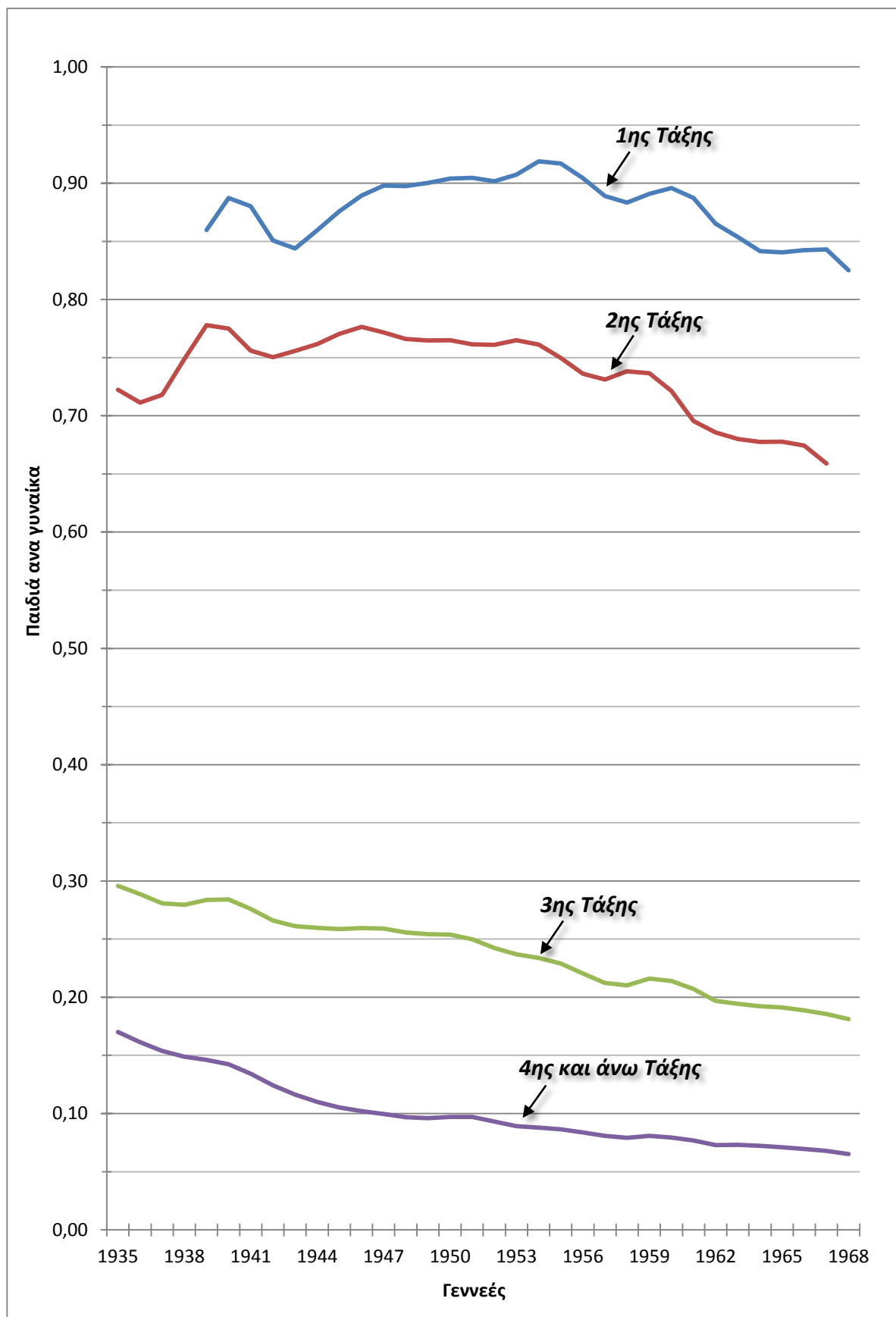
45 Ποσοστό εκτίμησης 1,79%

46 Ποσοστό εκτίμησης 3,65%

47 Ποσοστό εκτίμησης 7,2%

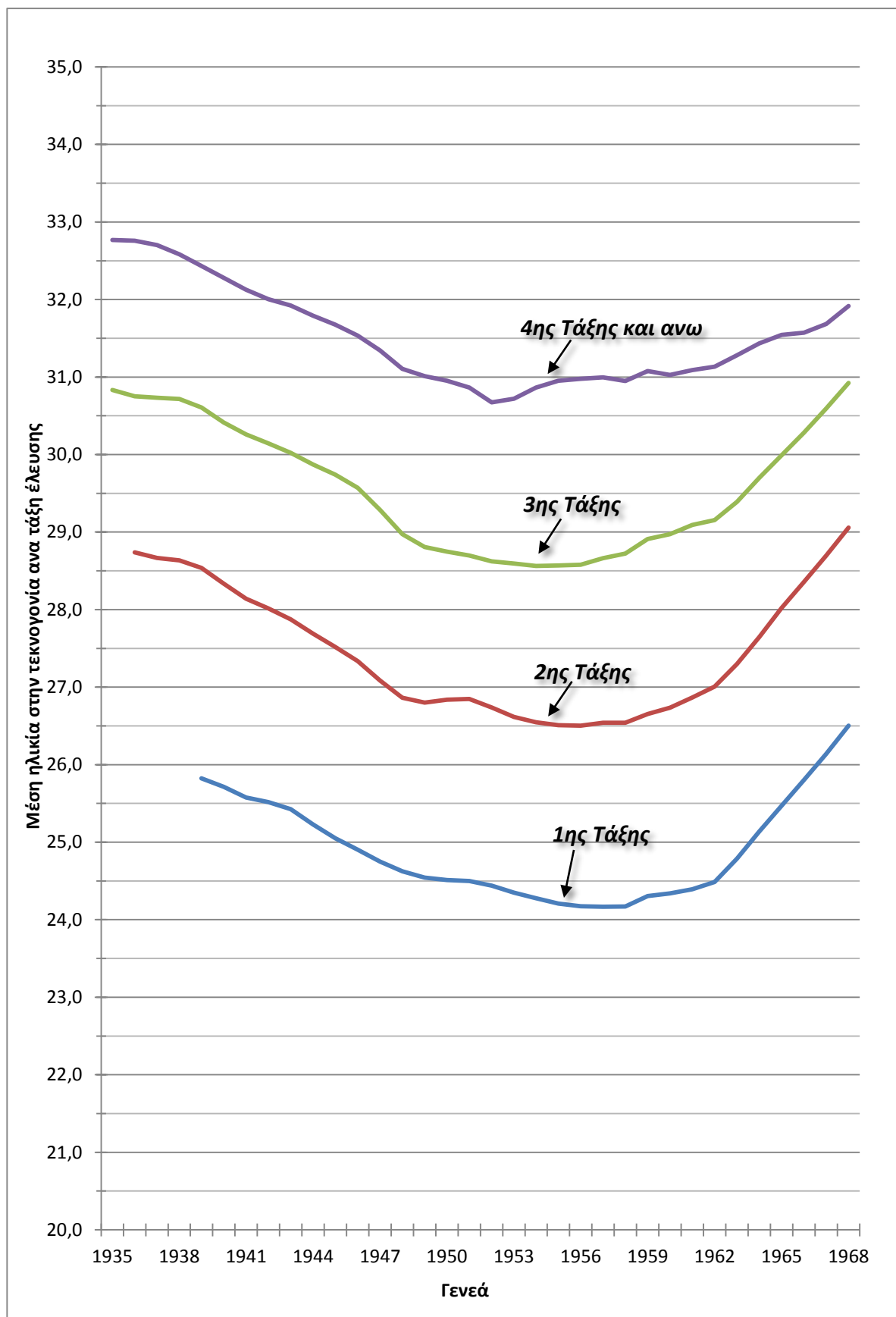
48 Ποσοστό εκτίμησης 10,52%

Γράφημα 15: Τελική γονιμότητα ανά βιολογική τάξη στις διαδοχικές γενεές

Πηγή: ΟΔΕ/Ιδία Επεξεργασία

Γράφημα 16: Μέση ηλικία στην τεκνογονία ανά τάξη γέννησης στις διαδοχικές γενεές

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

Από την πρότερη ανάλυση της γονιμότητας ανά τάξη έλευσης των παιδιών προκύπτουν τρία βασικά συμπεράσματα: α) όσο μεγαλύτερη είναι η τάξη γέννησης του παιδιού τόσο μεγαλύτερη είναι και η πτώση της γονιμότητας στις διαδοχικές γενεές των γυναικών που γεννήθηκαν μετά το 1935, β) η πτώση της τελικής γονιμότητας επιταχύνεται στις νεότερες γενεές καθώς, η «επιλογή» τους να ξεκινήσουν την αναπαραγωγική τους δραστηριότητα σε όλο και μεγαλύτερη ηλικία, αποτελεί αφ' εαυτού ανασταλτικό παράγοντα για την απόκτηση μεγαλύτερου αριθμού παιδιών⁴⁹ και γ) η πολυτεκνία είναι εκτός των επιλογών των νεότερων γενεών, αποτελεί πλέον ένα περιθωριακό φαινόμενο, γεγονός που θα επιβεβαιωθεί και από την εξέταση των πιθανοτήτων διεύρυνσης οικογένειας.

7. Το αναδυόμενο φαινόμενο της αυξανόμενης τελικής ατεκνίας των γενεών και οι μεταβολές των πιθανοτήτων διεύρυνσης της οικογένειας σε αυτές

Η συνεχής τάση μείωσης της γονιμότητας 1ης τάξης στις νεότερες γενεές (Γράφημα 18) αποτυπώνει την ανάδυση ενός νέου φαινομένου, αυτού της αύξησης της τελικής ατεκνίας γεγονός που πιθανότατα θα οδηγήσει -εκτιμήσεις μας- στο 1 στις 5 γυναίκες που γεννηθήκαν στα τέλη της δεκαετίας του '60 να μην αποκτήσει ούτε ένα παιδί στη διάρκεια του αναπαραγωγικού της κύκλου. Το τελευταίο αυτό γεγονός μας οδηγεί στη διατύπωση μιας υπόθεσης εργασίας η οποία αν και δεν μπορεί να εξεταστεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον: η συνεχής αύξηση της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία συμβάλει πιθανότατα στην αύξηση του ποσοστού της ατεκνίας καθώς, τμήμα των γυναικών των νεότερων γενεών που αποφασίζει να φέρει στον κόσμο ένα πρώτο παιδί σε μεγαλύτερη σχετικά ηλικία από' ότι οι προγενέστερες γενεές δεν θα μπορέσει να το πράξει, καθώς η βιολογική ικανότητα της γυναίκας μειώνεται με τα χρόνια και ιδιαίτερα μετά τα 35 έτη⁵⁰. Από τις αναλύσεις μας προκύπτει επίσης (βλ. Γράφημα 17) ότι όλο και μικρότερο ποσοστό γυναικών στις διαδοχικές γενεές φέρνει στον κόσμο περισσότερα από 3 παιδιά, ενώ από τις γενεές 1960 και εντεύθεν το ποσοστό των γυναικών με 2 παιδιά φθίνει (50% στην γενεά του 1955, 45% στην γενιά του 1969). Τα δεδομένα αυτά ενισχύουν την υπόθεσή που διατυπώσαμε ήδη ότι δηλ. η υιοθέτηση ενός ώριμου ημερολογίου και η απόκτηση όλο και σε μεγαλύτερη ηλικία του πρώτου παιδιού περιορίζει τα βιολογικά περιθώρια σε ένα τμήμα των γυναικών που θα επιθυμούσε ενδεχομένως ένα επιπλέον παιδί⁵¹.

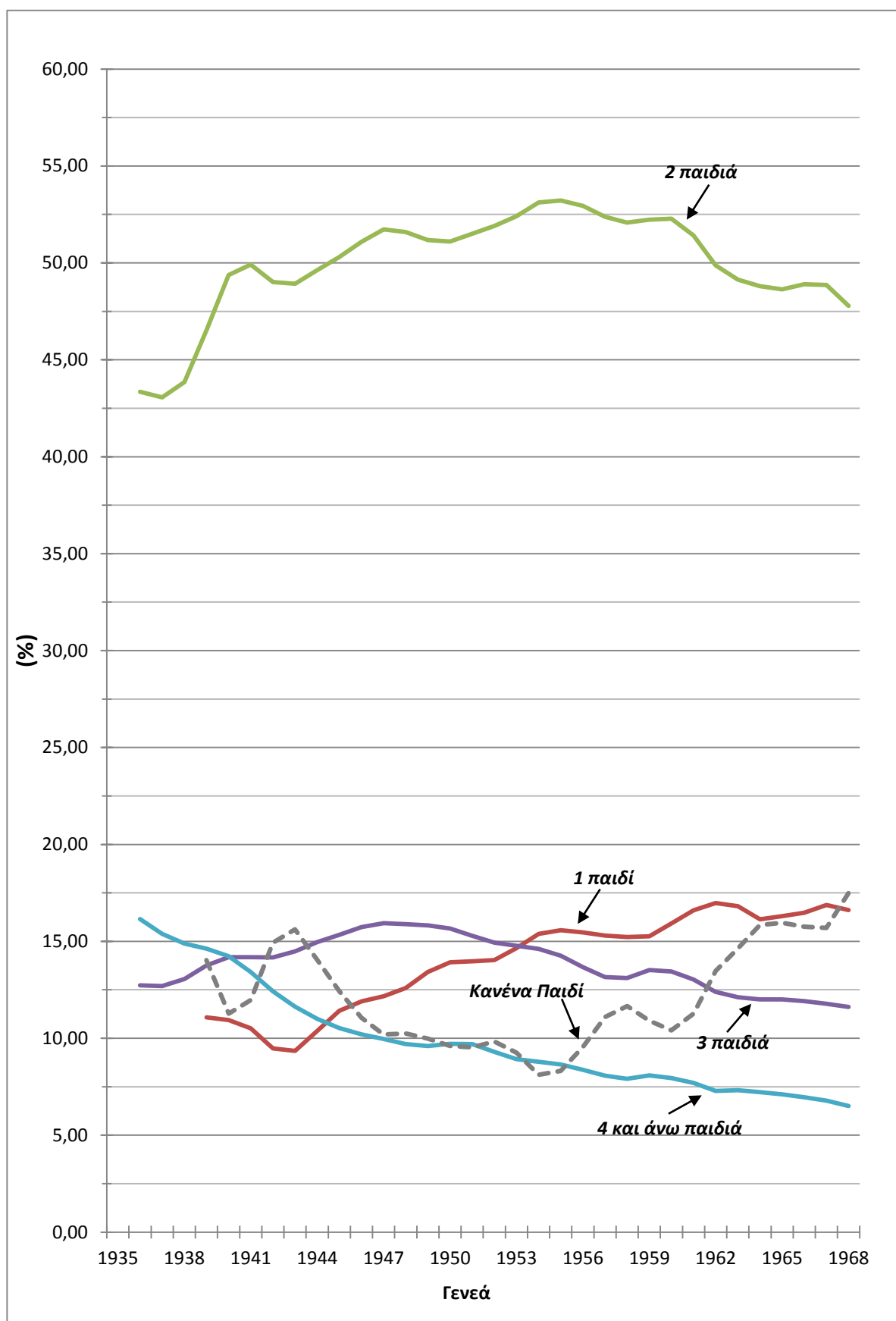
Οι πιθανότητες διεύρυνσης της οικογένειας στις διαδοχικές γενεές - Γράφημα 18- (οι πιθανότητες δηλ. στο να αποκτήσει μια γυναίκα ένα πρώτο παιδί, οι πιθανότητες αυτών που έχουν ήδη ένα να φέρουν στον κόσμο ένα δεύτερο κ.ο.κ.) αναδεικνύουν τα νέα πρότυπα και επιβεβαιώνουν τα προαναφερθέντα. Διαπιστώνουμε ειδικότερα ότι, ενώ η πιθανότητα απόκτησης ενός πρώτου παιδιού (ο_{α1}) αυξάνει στις γυναίκες που γεννηθήκαν από το 1935 έως και αυτές που γεννήθηκαν στα μέσα της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας (92 σχεδόν στις 100 γυναίκες των γενεών 1954-55 απέκτησαν ένα πρώτο παιδί), φθίνει εν συνεχεία (79 στις 100 στην γενεά 1969). Ταυτόχρονα, η πιθανότητα απόκτησης ενός δεύτερου παιδιού από μια γυναίκα που είχε ήδη ένα πρώτο (ο_{α2}) μειώνεται συνεχώς στις διαδοχικές γενεές (90 στις 100 γυναίκες που είχαν ήδη ένα παιδί στην γενεά 1955, λιγότερο από 80 στις 100 στην γενεά του 1969). Το αυτό συμβαίνει και με τις επόμενες πιθανότητες οι οποίες φθίνουν σταθερά, με εντονότερη την μείωση της πιθανότητας απόκτησης ενός 4^{ου} και άνω παιδιού από μια γυναίκα που έχει ήδη 3 παιδιά (μείωση της τάξης του 30% ανάμεσα στην γενεά 1939 και στην γενεά του 1969). Τα δεδομένα αυτά επιβεβαιώνουν ότι τα νεότερα νοικοκυριά τείνουν να αποκλείσουν το ενδεχόμενο απόκτησης περισσότερων των δύο παιδιών. Είναι έτσι πολύ πιθανόν ότι οι νεότερες οικογένειες (αυτές δηλ. που θα τεκνοποιήσουν μετά το 2005) να αποτελούνται πλέον στην τεράστια πλειοψηφία τους από τέσσερα το μέγιστο άτομα καθώς οι πολύτεκνες τείνουν να εξαφανισθούν...

⁴⁹ Είναι προφανές επίσης ότι και οι γυναίκες οι οποίες θα ήθελαν να αποκτήσουν ένα μεγαλύτερο αριθμό τέκνων θα έπρεπε να ξεκινήσουν σε νεότερη ηλικία την αναπαραγωγική τους δραστηριότητα για να αυξήσουν τις πιθανότητες απόκτησης του επιθυμητού αριθμού τέκνων.

⁵⁰ Η βιολογική ικανότητα τεκνοποίησης της γυναίκας είναι στο "μάξιμουμ" της στα 20 έτη, χρονικό σημείο από το οποίο και μετά γνωρίζει με το πέρασμα των ετών αργή μείωση μέχρι και τα 35 έτη, από την τελευταία αυτή ηλικία και μετά η μείωση έτος με το έτος είναι όλο και πιο γρήγορη καθιστώντας την ικανότητα αυτή σχεδόν μηδενική από τα 45 έτη και μετά. <http://www.ined.fr/fr/lexique/bdd/mot/Fertilite%20C3%A9/motid/63/>

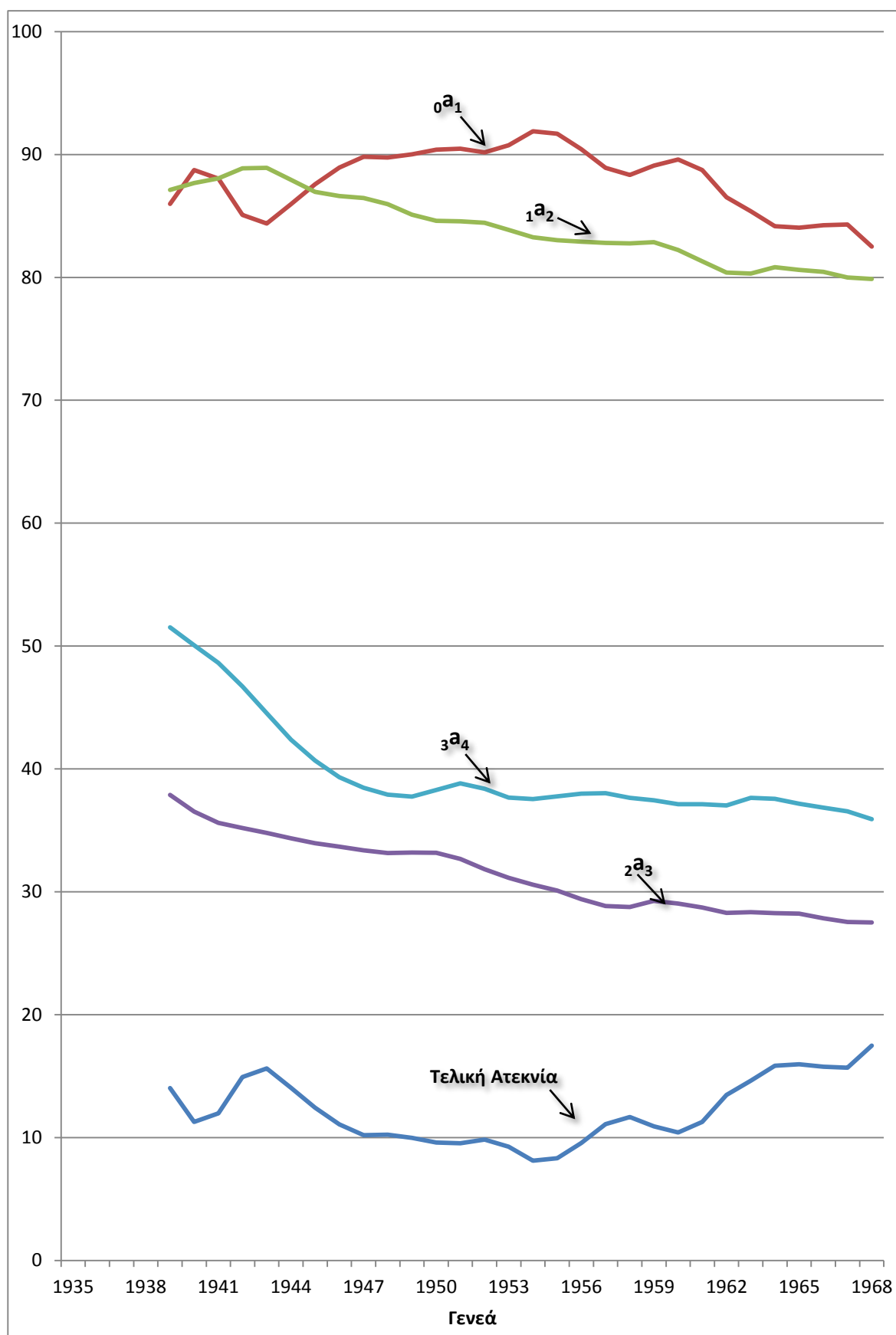
⁵¹ Χρήζει περαιτέρω διερεύνηση το αν και κατά πόσο η όλο και αυξανόμενη τελική ατεκνία είναι μια επιθυμητή/συνειδητή επιλογή στην Ελλάδα. Δειγματοληπτική έρευνα στην Γαλλία ανάμεσα σε ζευγάρια παντρεμένα ή μη (που απλά συγκατοικούσαν) δείχνει ότι μόλις ένα ποσοστό της τάξης του 3,5% δεν θα επιθυμούσε να αποκτήσει ένα παιδί βλ. Régnier-Loilier A. (2005). και Mazuy, M., Debest, C. (2012).

Γράφημα 17: Ποσοστό γυναικών αναλόγως του τελικού αριθμού των παιδιών που απέκτησαν στις διαδοχικές γενεές

Πηγή: ΟΔΕ/Ιδία Επεξεργασία

Γράφημα 18: Πιθανότητες διεύρυνσης της οικογένειας (%)

Πηγή: ODE/Ιδία Επεξεργασία

8. Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία, περιορίστηκε στην εξέταση της ολικής γονιμότητας των γυναικών. Δεν καλύπτει επομένως άλλες σημαντικές πτυχές όπως π.χ η σχέση γαμνηλιότητας και γονιμότητας, η εκτός γάμου γονιμότητα ή ακόμη η γονιμότητα των αλλοδαπών. Τα κυριότερα συμπεράσματά της μπορούν να συνοψισθούν στα κάτωθι:

- Η κατάρρευση των συγχρονικών δεικτών γονιμότητας (ΣΔΓ) στη δεκαετία του '80 ήταν **κυρίως** αποτέλεσμα της αλλαγής του ημερολογίου των γυναικών καθώς καμιά γενεά δεν θα καταγράψει τελική γονιμότητα της τάξης των 1,3 παιδιών/γυναίκα (χαμηλότερη τιμή του ΣΔΓ, το 1999), ενώ η αύξησή τους στην δεκαετία του 2000 οφείλεται **αποκλειστικά** στην αναπλήρωση των αναβληθέντων τις δύο προηγούμενες δεκαετίες γεννήσεων και ουδαμώς στην αύξηση της τελικής γονιμότητας των γενεών (δηλ. του μέσου αριθμού παιδιών/γυναίκα)
- Η τελική γονιμότητα των νεότερων γενεών φθίνει (μείωση κατά 20% ανάμεσα στην γενεά 1955 και την γενεά του 1970), καθώς, παρ' όλη την προσπάθεια αναπλήρωσης των γεννήσεων δεν καθίσταται δυνατό να καλυφθεί πλήρως η «καθυστερήσή» τους (η μετατόπιση δηλ. της τεκνογονίας σε όλο και μεγαλύτερη ηλικία από τις γυναίκες των νεότερων γενεών δεν τους επιτρέπει, ακόμη και αν το επιδιώξουν, να κάνουν τα παιδιά που ενδεχομένως θα επιθυμούσαν).
- Καμιά γενεά μεταγενέστερη αυτής του 1935 δεν αναπληρώθηκε πλήρως, καθώς καμιά δεν ξεπέρασε το όριο αναπαραγωγής (2,1 παιδιά/γυναίκα).
- *Η αναβολή χρονικά απόκτησης του πρώτου παιδιού (δηλ. η μετατόπιση της απόκτησής του σε μεγαλύτερη ηλικία) οδηγεί αυτόματα και στην μείωση των πιθανοτήτων απόκτησης περισσότερων των 2 παιδιών καθώς από την ανάλυση των πιθανοτήτων διεύρυνσης της οικογένειας προκύπτει ότι όλο και μικρότερο ποσοστό από τις γυναίκες που απέκτησαν 2 παιδιά θα αποκτήσει τρίτο, από αυτές που απέκτησαν 3 τέταρτο κ.ο.κ*
- Η μείωση των δεικτών γονιμότητας 3ης και 4ης τάξης και άνω, είναι απόρροια μιας συνειδητής κατά το μάλλον ή ήττον επιλογής των γυναικών των νεότερων γενεών (βλ. αλλαγή των προτύπων, αλλαγή των προσωπικών στόχων και επιθυμιών...)
- *Αντίθετα η αυξανόμενη ατεκνία που παρατηρούμε ιδιαίτερα από τη γενεά του 1968 και μετά χρήζει περαιτέρω ανάλυσης, καθώς είναι προφανώς υπερεκτιμημένη λόγω τόσο του τρόπου υπολογισμού της εκτιμώμενης γονιμότητας σε ηλικίες που αυτές οι γενεές δεν έχουν φτάσει ακόμα, όσο και από την επίδραση του φαινομένου της μετανάστευσης.*
- Η σύγκριση της γονιμότητας της γενεάς του 1955 με αυτήν του 1965 και του 1969 αναδεικνύει κάποια ερωτήματα και ως προς την αποτελεσματικότητα των όποιων **πολιτικών** ενίσχυσης της γονιμότητας στην Ελλάδα (πολιτικών επικεντρωμένων αποκλειστικά σε μέτρα για τους πολύτεκνους) και αφήνει να διαφανεί ότι με τις υπάρχουσες συνθήκες, αν στόχος είναι η σταθεροποίηση της γονιμότητας γύρω από τα όρια αναπαραγωγής των γενεών (2,1 παιδιά/γυναίκα) οι πολιτικές θα πρέπει ενδεχομένως να επανεξετασθούν: θα πρέπει ειδικότερα να είναι περισσότερο «κάθετες» (λαμβάνοντας π.χ. πολύ περισσότερο υπόψη τα εισοδηματικά κριτήρια ή/ και στοχευμένες στο να δώσουν κίνητρα στην απόκτηση του 1ου / 2ου παιδιού) και λιγότερο οριζόντιες, αν επιθυμούμε οι νεότερες γενεές (ιδιαίτερα οι γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1980) να φέρουν στον κόσμο 2 παιδιά κατά μέσο όρο.

Τέλος, και σε σχέση με τα αμέσως προαναφερθέντα, οι λόγοι αναβολής από τις γυναίκες του χρόνου απόκτησης του πρώτου και του δεύτερου παιδιού (όπως π.χ. η επιμήκυνση του χρόνου σπουδών, η αυξανόμενη συμμετοχή στον κόσμο της μισθωτής εργασίας ή ακόμη η επιδίωξη επαγγελματικής καριέρας) θα πρέπει να οδηγήσουν σε αναγκαίες προσαρμογές των πολιτικών. Τα νέα αυτά δεδομένα χρήζουν περεταίρω διερεύνησης για να αποκτήσουμε μια πιο σαφή εικόνα για το ποια είναι τα αποτελεσματικότερα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν (αν μια γονιμότητα στα όρια της αναπαραγωγής των γενεών αποτελεί στόχο). Ταυτόχρονα δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι μέσοι εθνικοί όροι μπορεί να αποκρύπτουν έντονες διαφοροποιήσεις της έντασης της γονιμότητας σε χαμηλότερα επίπεδα⁵², γεγονός που δεν ευνοεί τις οριζόντιες πολιτικές και απαιτεί μια πιο προσεκτική προσέγγιση του θέματος.

⁵² B. Kotzamanis, B., Duquenne, M.N. (2004), Κοτζαμάνης, Β., Ανδρουλάκη, Ε (2005)

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Calot G., Sardon J.P, (2004), *Méthodologie relative au calcul des indicateurs démographiques d'Eurostat* », *Rapport détaillé de l' Observatoire Démographique Européen* ; Population et conditions sociales 3/2003/E/no26, Commission européenne.

Calot, G. (2001), Mais qu'est-ce donc qu'un indicateur conjoncturel de fécondité?, *Population*, 56e année, n°3, pp. 325-327.

Kohler, H.-P., F. C. Billari and J. A. Ortega. (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review* 28(4): 641-680.

Kotzamanis, B., Delmeire Y. (2013) L'évolution démographique de la Grèce depuis les années '50, Lads - DemoBalk, *Balkan Demographic Papers*, no 10, 2013, 36 p.

Kotzamanis, B., Duquenne, M.N. (2004), Les disparités démographiques départementales en Grèce : Convergence ou divergence ?, *Espace- Population- Sociétés*, 3, pp. 641-664.

Kostaki, A., Kotzamanis, B., Agorastakis, M. (2009) Effects of immigration on population growth and structures in Greece – A spatial approach, *Vienna Yearbook of Population Research* (Austria Academy of Sciences), Vienna, 2009, pp. 167-195.

Mazuy, M., Debest, C. (2012) L'infécondité volontaire : définitions et mesures , *in XVème colloque national de démographie*.

Régnier-Loilier A., (2005), *L'Étude des relations familiales et intergénérationnelles*, Documents de Travail, n.187, INED.

Sobotka, T. and W. Lutz. (2009). Misleading Policy Messages from the Period TFR: Should We Stop Using It?", *European Demographic Research Papers* 4. Vienna: Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.

Sobotka, T., Skirbekk, V. and Philipov, D. (2011), Economic Recession and Fertility in the Developed World. *Population and Development Review*, 37: 267–306.

Ελληνόγλωσση

Ακαδημία Αθηνών (1990) *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος- Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού*, Αθήνα.

ΑΣΠΕ (1988) *Το δημογραφικό πρόβλημα: προτάσεις για τη λύση του* . Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Λάρισα.

Βουλή των Ελλήνων (1978) Πρακτικά, συνεδρίαση Κ , 7 Δεκεμβρίου 1978.

Βουλή των Ελλήνων (1979) Πρακτικά, συνεδρίαση ΟΓ , 20 Φεβρουαρίου 1979.

Βουλή των Ελλήνων (1984) Πρακτικά, συνεδρίαση ΠΙ , 29 Μαρτίου 1984.

Βουλή των Ελλήνων (1986α) Πρακτικά, συνεδρίαση ΠΕ , 14 Φεβρουαρίου 1986.

Βουλή των Ελλήνων (1986β) Πρακτικά, συνεδριάσεις ΡΜ, ΡΜΒ, ΡΜΕ και ΡΜΖ των : 25 Μαΐου 1986, 26 Μαΐου 1986, 28 Μαΐου 1986, 2 Ιουνίου 1986 και 4 Ιουνίου 1986.

Βουλή των Ελλήνων (1991) Πρακτικά Κ και ΛΕ Συνεδριάσεων (7 και 28.11.1991)

Βουλή των Ελλήνων (1993) Πόρισμα της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη μελέτη του δημογραφικού προβλήματος της χώρας και διατύπωση προτάσεων για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του, Αθήνα.

Βουλή των Ελλήνων (1993α) Πρακτικά ΣΘ Συνεδρίασης (19.3.1993).

Βουλή των Ελλήνων (1993β) Πρακτικά ΡΙΖ Συνεδρίασης (29.4.1993).

Βουλή των Ελλήνων (1993γ) Πόρισμα της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη μελέτη του δημογραφικού προβλήματος της χώρας και διατύπωση προτάσεων για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του. Αθήνα.

Βουλή των Ελλήνων (2012), Διαρκής Επιτροπή Κοινωνικών Υποθέσεων, *Συνεδρίαση 13-3-2012*

Γκίοκας, Μ. (1994) Σε πενήντα χρόνια δεν θα υπάρχουν Έλληνες. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12.5.1994

Δρεττάκης, Μ. (1996) *Δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. ΙΑΔΗΠ.

Κοτζαμάνης, Β. (1988α,β) Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (Ι. Η πορεία της γεννητικότητας και της ολικής γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70 και 71, σσ. 136-190 και 44-83.

Κοτζαμάνης, Β. (1994α) Δημογραφική πολιτική και πολιτικές παρέμβασης στη πορεία των δημογραφικών συνιστωσών: δυνατότητες και όρια, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 14, 1994, σσ 49-82.

Κοτζαμάνης, Β. (1994β) Δημογραφικές ανησυχίες και δημογραφική πολιτική, *Σύγχρονα Θέματα*, 52-53, σσ. 133-141.

Κοτζαμάνης, Β. (2008) Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα, μια πρώτη χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές της τελευταίας δεκαετίας (1991-2001), σσ. 12-37, στο: ΙΜΕΠΟ (εκδ.) *Μετανάστευση στην Ελλάδα: εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές*, τόμος Α, Αθήνα.

Κοτζαμάνης, Β. (2009α) Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στις χώρες-μέλη της ΕΕ (1957-2009), συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πορείες; σσ. 49-86, στο: Β. Κοτζαμάνης (επιμ.) *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*. ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος..

Κοτζαμάνης, Β. (2009β) Οι προβληματισμοί για την πορεία της γεννητικότητας και της γονιμότητας στην Ελλάδα, λόγος και αντίλογος, σσ. 121-152, στο: Β. Κοτζαμάνης (επιμ.) *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*. ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος.

Κοτζαμάνης, Β. (2012α) Οι δημογραφικές επιπτώσεις από την εισροή αλλοδαπών στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση, σσ. 166-197, στο: Ακαδημία Αθηνών (εκδ.) *Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές, Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα.

Κοτζαμάνης, Β. (2012β) Η αύξηση των γεννήσεων και της γεννητικότητας στην Ελλάδα (1999-2009), ένα παράδοξο; *Δημογραφικά Νέα*, 20.

Κοτζαμάνης, Β., Ανδρουλάκη, Ε (2005) Η χωρική ανάλυση της διαγενεακής γονιμότητας, εναλλαγές προτύπων στον χώρο και χρόνο σσ. 35-50, στο: Β. Κοτζαμάνης., Β. Παπάς (επιμ.) *Χώρος και πληθυσμός*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας/ΕΔΚΑ, Βόλος, 2005.

Κοτζαμάνης, Β., Ανδρουλάκη, Ε. (2009) Οι δημογραφικές εξελίξεις της νεώτερης Ελλάδας, 1830-2005, σσ. 87-120, στο: Β. Κοτζαμάνης (επιμ.) *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*. ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος.

Κοτζαμάνης, Β., Πηλείδης, Α., Δ. Σταθάκης, Δ. (2006) Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα: χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-ΤΜΧΠΠΑ ΕΔΚΑ, *Σειρά ερευνητικών Εργασιών*, 6, 83 σ.

Κοτζαμάνης, Β., Σοφianoπούλου, Κ. (2008) Η συμβολή των αλλοδαπών στη γεννητικότητα και τη γονιμότητα του πληθυσμού της Ελλάδας, *Δημογραφικά Νέα*, 1.

Κοτζαμάνης, Β., Σοφianoπούλου, Κ. (2009) Γονιμότητα και αναπαραγωγή στην μεταπολεμική Ελλάδα, συγχρονική και διαγενεακή προσέγγιση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 2009, 128Α, σσ. 3-38.

Παπαδάκης, Μ. (1979) *Εξελίξεις και προοπτικές της αναπαραγωγικότητας του ελληνικού πληθυσμού*, Αθήνα.

Πετραλιά, Φ. (1995) Δημογραφικό, το AIDS της Ελλάδας. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 9.3.1995.

Πολύζος, Ν. (1981) *Δημογραφική πρόκληση, υπογεννητικότητα, γήρανση* Αθήνα, Εξάντας.

Πολύζος, Ν. (1985) Χαρακτηριστικά της δημογραφικής κρίσης στην Ελλάδα, σσ.21-40 στο ΕΔΗΜ (εκδ) *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα: εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις*, Αθήνα.

- Συμεωνίδου, Χ. (1993) Προβληματισμοί γύρω από τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα, *Σύγχρονα Θέματα*, 49.
- Τζιαφέτας, Γ. (1988) Δημογραφική αγωνία. *Καθημερινή*, 6.11.88
- Τζιαφέτας, Γ. (1990) *Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας*, ΙΑΔΗΠ, Αθήνα.
- Τσαρουχάς, Κ. (1995) Σβήνουμε ως λαός. *Έθνος*, 6.2.1995.
- Ψαρουδάκης, Ν. (1995) Η Ελλάδα αργοπεθαίνει. *Ποντίκι*, 26.12.1995.
- Ψαρουδάκης, Ν. (2000) Το δημογραφικό πρόβλημα, Έλληνες, είδος υπό εξαφάνιση, *Ελευθεροτυπία*, 19.8.2000.